

Magyarország célba ér

A GYAKORLATI PEDAGÓGIA NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSE

Sorozatszerkesztő: M. Nádasi Mária

ISBN 963 970 464 4
Lektorálta: Ballér Endre

ELTE PPK NEVELÉSTUDOMÁNYI INTÉZET

2006

HEFOP-3.3.1-P.-2004-09-0134/1.0 sorszámú pályázatra

Ajánlás a sorozathoz

Pedagógia szakos egyetemi képzés az 1950-es évek óta folyik az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Az oktatáshoz évtizedek alatt kidolgoztunk, továbbfejlesztettünk olyan jegyzeteket, tankönyveket, kézikönyveket, amelyek más egyetemek, főiskolák pedagógia szakos képzésében is használatosak voltak.

A kétszintű („bolognai”), 2006 szeptemberében bevezetésre kerülő felsőoktatási rendszer új feladatok elé állított bennünket, pedagógia szakon tanító tanárokat: szükségessé vált a gyakorlatiasabb jellegű alapképzéshez szükséges oktatási segédletek kidolgozása. Megragadva a HEFOP pályázatban felkínált támogatást, a pedagógia alapszak számára oktatási segédanyag készül valamennyi hazai tudományegyetemen – természetesen az egyes intézményekben eltérő tartalmakra koncentrálnak.

Az alapképzés tantervéhez igazodva számunkra, az ELTE PPK oktatói számára különösen nyolc téma tanításának-tanulásának támogatása tűnt fontosnak akkor, amikor 2005 őszén a projekttervet kidolgoztuk.

Ezek a témák és az azokat kidolgozó szerzők a következők:

- Pedagogikum a hétköznapokban és a művészetekben (Hunyady Györgyné, M. Nádasi Mária, Trencsényi László)
- Bevezetés a pedagógiai tájékozódásba (Dömsödy Andrea)
- Hatékony tanulás (Gaskó Krisztina, Hajdú Erzsébet, Kálmán Orsolya, Lukács István, Nahalka István, Petriné Feyér Judit)
- Történelem, társadalom, nevelés (Bábosik István, Baska Gabriella, Schaffhauser Franz)
- Család, gyermek, társadalom (Bodonyi Edit, Busi Etelka, Hegedűs Judit, Magyar Erzsébet, Vizelyi Ágnes)
- Az iskolák belső világa (Bábosik István, Golnhofer Erzsébet, Hegedűs Judit, Hunyady Györgyné, M. Nádasi Mária, Ollé János, Szivák Judit)
- Iskolán kívüli nevelés (Foghtúy Krisztina, Hegesűs Judit, Heimann Ilona, Lénárd Sándor, Mészáros György, Rapos Nóra, Trencsényi László)
- Esélyegyenlőtlenség és méltányos pedagógia (Réthy Endréné, Vámos Ágnes)

A témák kidolgozására huszonhét, egymással folyamatos, szoros munkakapcsolatban álló olyan oktató vállalkozott, akik a pedagógia szakos képzésben gyakorlattal rendelkeznek, akik a témák kifejtésekor a szakirodalom mellett saját kutatási eredményeik, gondolataik, meggyőződésük közlését, egymással való egyeztetését, összecsiszolását is fontosnak tartották.

A tartalmi megbízhatóság mellett a feldolgozhatóság szempontjait is szem előtt tartotta ez a szakmai közösség. A könnyen kezelhetőség érdekében mindegyik témát önálló munkatankönyvbe rendeztük. Ez azt jelenti, hogy a kifejtő rész mellett minden fejezethez készítettünk az anyag feldolgozását, az önellenőrzést segítő feladatokat, és kigyűjtöttük a legfontosabb fogalmak értelmezését is. Az egyes részeket záró irodalomjegyzék az írások természetes tartozéka.

A kötetek hasonló szerkezeti felépítése az eligazodás megkönnyítése mellett a szövegekkel való munka „otthonosságát” kívánja szolgálni.

A pályázat lehetőséget adott a tartalom elektronikus megjelenítésére is. Ezért minden munkatankönyv tartalma megtalálható CD-n könyvszerűen, olvasható-nyomtatható formában, de aki igényli, akinek módja van rá, választhat elektronikusan igényesebb megoldást is. Követve az instrukciókat feldolgozhatja a köteteket a szerzők által kimunkált tartalmi

kiegészítésekkel, interaktív megoldásokkal. Csak ilyen feldolgozás esetén érhető el az összesített fogalomtár, amelyben az egyes kötetek legfontosabbnak tartott fogalom- és összefüggés értelmezéseit, felsorolásait lehet megtalálni.

Az elektronikus megoldás kidolgozója és figyelemmel kísérője Ollé János, kivitelezője Kováts Miklós volt. A munka nem készült volna el Csizmadia Zsuzsanna és Egervári-Farkas Zsuzsanna szövegszerkesztő munkája, kollégiais figyelme nélkül.

Röviden szólva: *minőségi tartalmat régi és új közvetítő eszközök korszerű kombinációjával kívántunk elgondolkoztatni, érdekes, örömteli feldolgozásra alkalmassá tenni.* Célunk elérésére vonatkozó észrevételeket köszönettel veszünk a nevelestudomany@ppk.elte.hu címen.

Budapest, 2006. július 31.

M. Dr. Nádasi Mária
egyetemi tanár
sorozatszerkesztő

Megjegyzés:

A sorozat teljes anyaga CD formában is hozzáférhető. A CD-k használatához szükséges minimális rendszerkövetelmény: 800 MHz Pentium II. 64 MB RAM, 32 MB VGA RAM, CD olvasó optikai meghajtó, 16 bites hangkártya, Windows XP operációs rendszer

A GYAKORLATI PEDAGÓGIA NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSE

5. kötet

CSALÁD, GYERMEK, TÁRSADALOM

Szerzők:

Bodonyi Edit
Busi Etelka
Hegedűs Judit
Magyar Erzsébet
Vizelyi Ágnes

Szerkesztő: Hegedűs Judit

Tartalomjegyzék

Előszó a kötethez.....	4
1. A család története (Magyar Erzsébet)	6
2. Mi a család?.....	9
2. 1. A család fogalmának értelmezése (Bodonyi Edit – Hegedűs Judit)	9
2. 1. 1. Nukleáris család (Bodonyi Edit - Hegedűs Judit)	10
2. 1. 2. Többgenerációs család és a nagycsalád (Hegedűs Judit).....	11
2. 1. 3. Egyszülős család vagy családtöredék (Bodonyi Edit - Hegedűs Judit)	12
2. 2. A jelenlegi családmódel (Magyar Erzsébet – Hegedűs Judit)	13
2. 3. A családi rendszer (Busi Etelka)	13
2. 4. A család funkciói (Bodonyi Edit – Busi Etelka – Vizelyi Ágnes).....	14
2. 4. 1. Biológiai funkció.....	14
2. 4. 2. Gazdasági funkció	15
2. 4. 3. Az érzelmi szükségleteket kielégítő családi funkció.....	15
2. 4. 4. A társadalmi státusz meghatározása	15
2. 4. 5. A betegek ellátása és az öregekről való gondoskodás.....	16
2. 4. 6. A kulturális igény felkeltése, a szabadidő irányítása	16
2. 4. 7. A családtagok életének irányítása és ellenőrzése.....	16
2. 4. 8. Szocializációs, nevelési funkció, személyiségformálás	17
2. 4. 9. A család mint támogató rendszer	17
2. 5. Családtagok helye, szerepe és hiánya a családban.....	18
2. 5. 1. Szeretet? Az mi? (Magyar Erzsébet).....	18
2. 5. 2. Az anya-gyerek kapcsolat (Busi Etelka)	19
2. 5. 3. Az apa-gyerek kapcsolat (Hegedűs Judit).....	20
2. 5. 4. A szülői szerep változása (Magyar Erzsébet)	21
2. 5. 5. Testvérek szerepe (Hegedűs Judit).....	21
2. 5. 6. A nagyszülők szerepe (Magyar Erzsébet – Hegedűs Judit).....	22
3. A gyermek helyzete a családban – a gyermeki jogok (Magyar Erzsébet)	23
4. Mit tehet az egyes ember azért, hogy jó családja legyen? (Vizelyi Ágnes).....	26
5. A családi élet fejlődése és változásai (Busi Etelka)	28
5. 1. A paranormatív krízisek	29
6. A diszfunkcionálisan működő család (Busi Etelka).....	31
7. Minden problémás gyermek mögött problémás család áll!	36
7. 1. A hátrányos helyzetű család és gyermek (Vizelyi Ágnes).....	36
7. 2. Mit jelent a veszélyeztetettség? (Vizelyi Ágnes – Hegedűs Judit)	37
7. 3. A deviancia (Vizelyi Ágnes).....	37
8. Erőszak a családban (Hegedűs Judit – Vizelyi Ágnes)	39
9. A családot segítő intézmények (Hegedűs Judit)	42
9.1. Egészségügyi szolgáltatók.....	42
9. 2. Személyes gondoskodást nyújtó szolgáltatók	42
9. 3. Családok átmeneti otthona	43
10. Család és iskola (Bodonyi Edit).....	45
10. 1. A szülők jogai és kötelességei.....	45
10. 2. Milyen is az együttműködésük?.....	47
10. 3. Osztályfőnök	49
11. A család megismerésének módszerei (Hegedűs Judit)	51
11. 1. Családtörténeti kutatások	51
11. 2. Szerepjáték	53
11. 3. Szoborépítés – az élősobor	54

11. 4. A kitalált család.....	54
11. 5. Családszerkezet rajzokon.....	54
12. A családi életre való nevelés (Vizelyi Ágnes).....	55
12. 1. Mi a családi életre nevelés fogalma, célja, és feladata?.....	55
12. 2. A szülői hivatásra nevelés.....	56
13. Összegzés.....	57
Fogalmak.....	58
Feladatok.....	63
Irodalom.....	67

Előszó a kötethez

Évtizedek óta visszatérő kérdés, hogy mi a feladata a pedagógusoknak és mi nem. Viták folytak arról, hogyan viszonyul egymáshoz a nevelés és az oktatás, milyen feladatmegosztás képzelhető el a szülő, a család és az iskola között. Az utóbbi években sajnos ez a szakmai vita elhalkult, és inkább a felelősség elhárítása, a kompetenciahatárok hiányából fakadó tisztázatlanságok, az anyagi szűkösség miatti korlátok emlegetése, a létszám-, illetve a szakemberproblémák fedték el a valódi kérdések egy jelentős részét. Egyidejűleg erősödött az a vélekedés, hogy a gyermekek szocializációjáért, neveléséért első helyen a család a felelős, az iskola oktat, tanít, de főleg a családdal összefüggő kérdésekben, nem nevel.

Az természetes, hogy az elsődleges szocializációs szintér a család, ez azonban nem mond ellen annak a ténynek, hogy mind több időt töltenek el a gyermekek a családon kívül. Számptalan korábban nem létező hatás éri őket – médiumok, sokféle értékrend, nagy társadalmi különbségek megtapasztalása, gyorsan változó életmód és életfeltételek stb. –, mindeközben a családok, szülők elbizonytalanodása, értékválsága, gyakran családi, kapcsolati válsága is befolyásolja nevelési képességüket, attitűdjeiket, gyermekeikhez és a családjukhoz való viszonyulást. Így a családi nevelés eredményességét, végső soron a családban realizálódó elsődleges szocializációs hatást.

Ugyanígy az iskola és a pedagógusok is keresik a kapaszkodókat az elmúlt évek változásai közepette. 1998 szeptemberétől van NAT, amelynek bevezetésével a pedagógusok ötszáz különböző tantervi javaslatból válogathatnak. Mindezek meghatározottságában elkészíthették az iskolai pedagógiai programokat és tanterveket. 2001 szeptemberében indult a kerettanterv az első és az ötödik osztályokban. De a változások közepette elfelejtették feltenni azt a kérdést, hogy a gyerek vajon életkorának megfelelő ütemben és mennyiségben kapja-e az ismereteket? Képes a feldolgozni ezeket? Vannak-e számára testi-, lelki-, érzelmi-, szociális megerősítések? Mindezek a kérdések felmerülnek annak ellenére, hogy a NAT leszögezi, hogy az iskola: „Fordítson figyelmet a családi életre, a felelős, örömteli párkapcsolatokra történő felkészítésre.” Előírja, azaz kötelezővé teszi a családi életre való felkészítést.

A pedagógusoknak a családi életre nevelés szakembereinek kellene lenniük és ennek az elvárásnak a teljesítéséhez még ez esetben is csak akkor tudnának valamelyest megfelelni, ha a családot partnernek tekintenék a családi életre való felkészítésben, ha felkészítenék a pedagógusokat a családdal, szülővel való kommunikációra is, a szülők „nevelésére”. A társadalom egésze fejlődhetne a pedagógusok családi életre való felkészítő munkája által, ha szemléleti alapállásuk két dologban változna. Az egyik: bár természetesen a pedagógus a szakember, de a család a gyermek lelki fejlődését biztosító elsődleges tényező. A másik szemléleti alapkérdés: Milyen is egy gyermek? Ady Endre még így tudta: „Gyermek: sohasem fogom megérteni, hogy ezt a címet a felnőttek számára nem olyan kivételesen adják, mint a aranygyapjas rendet. Petőfire hiába keresnék az összes nagy szótárú nyelvekben több és nagyobb jelzőt: gyermek. Viszont nincs is e joggal megbíráható teremtésnek, világnak, életnek külön, istenibb produktuma, mint a gyermek. A gyermek az elevenség, az öröm, a jövőbe ható ígéret, a bilincsbe nem vert ember, az igazán igaz isten.”

Munkánkban írunk arról, hogy mi jellemző a különböző történeti korszakokban a családra, mit is jelent a család fogalma, majd részletesebben foglalkozunk a család funkcióival, a családon belüli szerepekkel, a családi életciklus modellel. Ezt követi a diszfunkcionálisan működő család jellemzőinek, a válás és hatásának bemutatása, illetve a paranormatív, a nem várt krízisek ismertetése is kiemelt szerepet kapott írásunkban. Külön fejezetben foglalkoztunk azzal, hogy milyen módszerek vannak a család megismerésének, ezzel is segítve a pedagógus és a család közötti kapcsolat alakulását.

Kötetünket jól használható munkaeszköznek szánjuk, amelyben az elméleti ismereteket összekapcsoljuk a gyakorlatban tapasztalható jelenségek bemutatásával. Arra törekszünk,

hogy a fejezetek végén található feladatokkal elősegítsük a hallgatók témával való aktív megismerését kihangsúlyozva a személyes élményen alapuló tanulás jelentőségét is.

A kötet szerzői munkájuk során abból az alapelvből indultak ki, hogy az embereket, a gyermekeket igazán boldoggá, kiegyensúlyozottá a jó magánéletük, elsősorban a jó családi életük teszi. A harmonikus életvezetés kialakítására való törekvés képességének kialakítása az iskola és a család (vagy családpótló intézmények) közös feladata. Ennek a társadalom számára is elsődlegesen fontos feladatnak a minél eredményesebb megoldásához kíván ez a néhány gondolat, a családról és a család jelentőségéről az egyén fejlődése és fejlesztése számára, hozzájárulni.

1. A család története (Magyar Erzsébet)

Családokról már az ókortól kezdve beszélhetünk, azonban az, hogy mit is értettek e fogalom alatt, a családoknak milyen funkciójuk volt a különböző történelmi korszakokban, eltérést tapasztalhatunk. Nemcsak a család megítélése változott a történelem folyamán, hanem a családban élő gyermekek helyzete is. Úgy gondoljuk, mielőtt a mai családdal foglalkoznánk, fontos egy rövid áttekintést tenni, hogy mi is volt jellemző a korábbi történelmi korok családjára, gyermekeire, miről is tanúskodnak az irodalmi források és képzőművészeti alkotások a családdal kapcsolatban. Itt szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a Történelem, társadalom, nevelés című kötetben részletesebben is olvashat a gyermekkor és gyermekkép történelmi alakulásáról. Jelen fejezetben elsősorban a családra vonatkozó változásokat emeljük ki.

Az ókori társadalmakban a család legfontosabb funkciója a reprodukció biztosítása és az önellátás volt. Természetesen különbség volt a földrajzi helyzet szerint, valamint a gazdasági, társadalmi, katonai viszonyok változásai is további differenciálást okoztak a család funkcióinak, a családon belüli szerepek alakulásában. Érdekes, hogy az antik világ férfiere nem ismerte igazán az otthon fogalmát. Megszokta, hogy máshol élje napjait: a zsidó agórán, a templomlépcsőkön, a földeken, a műhelyben vagy a tengerparton. Itt végezte munkáját vagy itt pihent. Az otthon jelentő kis szobáival, kifelé zárt, udvarra nyíló ablakaival valójában az asszony, a kisgyerekek és a rabszolgák világát jelentették. *Athénban* ha fiú született, olajos szörpöt tettek az ajtó elé, ha lány, gyapjúcsomót, hiszen a nő fontos tevékenysége volt a gyapjú feldolgozása. Az újszülött sorsa felől a felnőtt társadalom döntött, az apának ünnepélyesen nyilatkoznia kellett arról, hogy befogadja-e a gyermeket a családban, avagy nem. *Rómában* az apa a földre helyezett újszülött csecsemő felemelésével fejezte ki szándékát a gyermek felnevelésére. A patria potestas révén a római családfő élet-halál ura volt, feltétlen hatalommal rendelkezett a család minden tagja felett, akár meg is ölhetette gyermekeit. Az ókori társadalmakban a kisgyermek nevelése általában az anya kötelezettségeihez tartozott, rendszerint hétéves koruk után a fiúk apjuk felügyelete alá kerültek. Ekkor már létrejöttek a családok életét befolyásoló intézmények is (például iskola, katonaság, közélet).

A középkori család fogalma szorosan összekapcsolódott a *háznép* (háztartás, udvartartás, klán, nemzetség) fogalmával, amely a nagyobb, egymással vérségi, illetve függőségi kapcsolatban álló emberek együttélését jelentette. A háznéphez tartoztak a ház ura, felesége, gyermekeik, cselédek, inasok, a családhoz tartozó egyedülálló személyek, rokonok, esetleg a korábbi házasságból származó gyerekek, azaz gyakran több kisebb család élt együtt. A közös háztartásban élő emberek kapcsolatait az általuk végzett munka rendje határozta meg, melyben mindenkinek meghatározott feladata volt. A közös munka ellenszolgáltatásaként a háztartás minden tagja teljes ellátásban részesült. A városi és falusi háznép életét szigorú patriarchális rend szabályozta. Egyedül a ház ura rendelkezett a megtermelt javak értékesítésének jogaival, valamint felesége, gyermekei és a háztartásában élő személyek gyámja és fegyelmezője volt. A háziasszony önállósága és felelőssége a háztartás vezetésére terjedt ki.

A sok ember együttélése nem tette lehetővé sem az intim szféra kialakítását, sem a nyílt konfliktusok megjelenését. Elengedhetetlen volt a kialakult rend betartása, a fegyelem és engedelmesség, ami nemcsak kötöttségeket, hanem biztonságot is jelentett mindenki számára. A gyermekek és felnőttek szoros közössége – a három esetleg négy generáció együttélése – lehetővé tette a viselkedési minták utánzás útján történő elsajátítását és megtanította a társadalmi rendbe való betagozódás különböző formáit.

Az európai *nemesi családok* sem a mai értelemben vett családot jelentették, hanem több, egymással rokon családot, melynek tagjait az apai ági rokonság kötötte össze. Tehát a

nemesség családi kapcsolatainak alapvető társadalmi egysége az egy őstől vér szerint leszármazottak összessége, ez a gondolat a későbbi családtörténeti kutatásokban is fontos szerepet kap.

Az újkori családmodellek a 16-18. században alakultak ki. Ebben fontos szerepet játszott egyrészt a reneszánsz korában megerősödő polgári réteg, másrészt a reformáció terjedése is, amely megerősítette – többek között – a harmonikus családi élet, a személyes példaadás fontosságát. Létrejött a protestáns egyházak sajátos társadalmi intézménye, a lelkészt és családját magába foglaló, új családmoddell: a protestáns parókia. A sokgyermekes lelkészcsaládokban a feleség férjének segítőjévé vált, s a gyülekezet számára női, anyai, feleségi mintaként szolgált. A korai újkorban a házasság továbbra sem az érzelmekre, a kölcsönös vonzalomra épült, hanem szoros kapcsolatban állt a rendi társadalom politikájával, gazdaságával, belső szerkezetével. A házasságkötés a rendi társadalomba való beilleszkedés kizárólagos lehetősége volt. Középpontban a gyermek megszületése állt. Ebből adódóan a gyermektelen házasságot társadalmi szempontból elítélték.

A 18. századi *felvilágosodás* jelentős változásokat hoz a házasságok terén. Megjelenik a polgári házasság és a „romantikus szerelem”. Törekednek a férfi és nő érzelmeinek összhangjára, az azonos módon gondolkodásra, a másik fél nagybecsülésének elnyerésére. Az ennek ellenére keletkező házastárs konfliktusokat azonban csak igen ritkán követi válás. A 18. század végére a gazdasági, társadalmi viszonyok átalakulása, a higiéniai viszonyok és a táplálkozás javulása következtében megváltozott életkilátások átrendezik a házaspárok életkori viszonyait. Fokozatosan eltűnnek a nagy korkülönbség miatt össze nem illő párok. Az ekkor kiteljesedő új polgári családmoddell szerint a férfi a racionalitás és aktivitás megtestesítőjeként a család üzleti életének irányítója, míg a nőt érzelmi gazdagsága és passzivitása a család magánéletének gondozása készíti. A férj és feleség kapcsolatát nem kizárólag a közös munka összehangolása határozza meg, hanem a szeretet, a kölcsönös megbecsülés. A szülők kötelessége, hogy gyermekeikből derék, eszes embert neveljenek. Kialakulnak a gyermekkel kapcsolatos ünnepek: születésnap, karácsony. Ugyanakkor a 18. századi Európában a lakosság nagy része még vidéken élt. A paraszti társadalom még hosszú időn át megőrizte a hagyományos nagycsalád intézményét.

A család változásai a 19. században szemmel láthatóak, amelyek magyarázhatóak a század elején Európa szerte lezajló társadalmi-gazdasági átalakulásokkal és az ezt követő robbanásszerű urbanizációs változásokkal. A magánélet legfontosabb tényezője a család lett. A család szabályozta az életkori és nemi szerepeket, meghatározta a különböző szokásokat és rituálékat, biztosította tagjai védelmét, és ápolta azok kapcsolatait. A zárt, otthonközpontú kiscsalád csak lassan és fokozatosan vált le a nagyobb rokoni, illetve helyi közösségekről. A család számos funkcióval gazdagodott: a gazdaság tartóoszlopaiként garantálta a termelés folytonosságát, a kultúra átszármaztatását egyik generációról a másik generációra. A társadalmi reprodukció folyamatában gondoskodott az utódokról, azok felneveléséről, a társadalmi normarendszerbe való bevezetéséről. Emellett a nemzettudat, a nemzeti összetartozás, a közös történelmi hagyományok őrzőjévé vált. A polgári kiscsalád a monogám házasságra épült, melyet a párok kölcsönös egyetértésben, szabad elhatározásukból kötöttek. Az új családeshmény nem zárta ki a romantikus szerelmi házasságot, de nem ez volt a tipikus. Az érzelmek köteléke, a házastársi szeretet általában fokozatosan alakult ki a házasságkötés után. Az apa, aki továbbra is domináns vezetője a családnak, kettős hatalommal bír. Egyrészt a társadalom felé képviseli a családot (politikai jogok, gazdasági ügyek, munkavégzés), másrészt a családon belül is korlátlan hatalma van. Ő dönt a gyermekek neveléséről, házasságkötéséről, a fia pályaválasztásáról. A család gazdasági ügyeit kezeli, és ő birtokolja a lakás főbb tereit. Ez az apamoddell összhangban állt a vallási tradíciókkal és mélyen gyökerezett a nép felfogásában is. Az anya tevékenységi köre továbbra is a családon belül maradt, hiszen a legfontosabb feladata az otthon harmóniájának megteremtése volt. Vallásos

hite erősítette a családösszetartó erejét, példát mutatott, segítette a gyermekek erkölcsi nevelését. A gyerekek nevelése egyre inkább a társadalom érdeklődésének középpontjába került. A polgári lakásokban megjelent a gyermekszoba, a városokban a gyermekjátékok már fontos árucikké váltak. A polgári családoknál a fiúk nevelését a pap mellett a házitanító tevékenysége egészítette ki. A lányok neveléséért az anyák tartoztak felelősséggel.

A család 20. századi helyzete igen ambivalensen alakult. A házasságkötés és családalapítás többé már nem örökségre, illetve földtulajdonra alapozódik csupán, hanem a családfő által megszerzett családi bevételre. A házastársak közötti szerelem elfogadott alapja lett a házasságkötésnek. A családon belüli termelés és fogyasztás elkülönülésével, a család egyre inkább a magánéleti intimitás színterévé vált. A családfő elsődleges feladata a pénzkereset, a családtagok anyagi biztonságának megteremtése, a feleségé pedig az otthon belső harmóniájának kialakítása. Az anya a gyerekek első nevelője, feleségként pedig a társasági életben a család kulturális és gazdasági szintjét reprezentálja, és biztosítja annak társadalmi elfogadottságát és rangját. A II. világháború után a nők egyre szélesebb rétegei álltak munkába. Ez anyagi-egzisztenciális függetlenséget eredményezett. Nőtt a felsőfokú tanulmányokat folytató értelmiségi nők száma. Egyre több nő számára válik fontossá a hivatás, a szakmai karrier a család mellett, vagy akár helyette. Az 1960-as évektől felerősödött a női egyenjogúságot hangoztató feminista mozgalmak befolyása. Sikra szálltak a nők gazdasági egyenlőségét, szexuális jogaiért, az abortusz engedélyezéséért, a válási törvény megváltoztatásáért. Ezzel párhuzamosan szembetűnő változások figyelhetők meg a két nem szerepének módosulásában. A férfi kizárólagos családfenntartói szerepe csökkent, ugyanakkor a családon belüli munkamegosztásba való bevonódása növekedett (házimunka, gyermeknevelés). Megváltoztak a szexuális viselkedéssel kapcsolatos attitűdök. Két ellentétes tendencia figyelhető meg. Egyrészt számos korábban tabunak számító, szexualitással összefüggő téma kap széles körű társadalmi nyilvánosságot. Másrészt egyre többen szeretnék visszafogottan kezelni a szexualitást, és sikra szállnak a nőknek mint szexuális tárgyaknak a megjelenése ellen, és az érzelmi alapokon nyugvó, felelősségteljes szerelmi kapcsolatok mellett. Mindezek a változások napjainkban is folyamatosan érzékelhetőek. Mielőtt azonban megnéznénk a mai családmodell jellemzőit, értelmezzük a család fogalmát, nézzük meg a főbb funkcióit a következő fejezetben.

2. Mi a család?

„Hogy mi a család? Nem tudom, de azt remélem, hogy nekem jó családom lesz.” – ez a válasz érkezett egy kamasz gyerektől, akit arra kértünk, hogy fogalmazza meg a család fogalmát. Számunka is elgondolkodtató volt ez a válasz, hiszen ha a szakirodalmat nézzük, akkor számos definíciót találhatunk a család meghatározására. Az ember magánéletének sikerességét boldog, kiegyensúlyozott családi léte alapozza meg bármely életkorban. Az ember társas lény, a családi együttélés számára a legtermészetesebb együttélési forma, amely testi, lelki, szellemi fejlődése számára a legkedvezőbb. Ezen még az sem változtat, hogy egyes kultúrákban más és más elképzelések élnek arról, hogy kik alkotják a családot. Sokféle család létezik, beleértve a házasság nélküli együttélést, az újraegyesült családokat, az egyszülős családot, a gyermektelen párokat, esetleg a kommunákat, és akár a gyermeket nevelő homoszexuális párokat is. Közös ezekben a kis-közösségekben, hogy tagjai testben és lélekben összetartoznak. Ebben a fejezetben azzal fogunk foglalkozni, hogy a különböző társadalomtudományok miként határozzák meg a család fogalmát; milyen funkciókat lát el a család, és szerkezetét tekintve milyen családtípusokkal találkozhatunk napjaink társadalmában.

2. 1. A család fogalmának értelmezése (Bodonyi Edit – Hegedűs Judit)

Ha egyszerűen akarjuk meghatározni a család fogalmát, akkor a következőt mondhatjuk: a családot más csoportoktól az különbözteti meg, hogy különmemű személyekből áll, akik különböző (legalább két) generációhoz tartoznak. A család reprodukálja önmagát; vagyis nem új tagok fölvétele révén egészül ki, hanem „önerőből”.

Különböző társadalomtudományok kutatják a családot. Így például a *néprajzi megközelítés* a házasság szerint a családok három típusát különbözteti meg: *monogám* az a család, amely egy férfi és egy nő házasságán alapul. *Poligám* családról akkor beszélünk, ha a házasságot egy férfi több nővel köti. A legritkábban előforduló a *poliandrén* család, ahol egy nő több férfival házasodik.

A házastárs megválasztása szerint – de leginkább a feleség kiválasztására kell gondolni – ismerünk *endogám* házasságot, ahol a házastárs ugyanabból a társadalomból (csoportból, törzsből, településből stb.) való. Az ilyen házasságon alapuló család elsősorban a primitív természeti népeknél ismert. Ezzel szemben beszélhetünk *egzogám* házasságról, ahol csak más társadalomból választható a házastárs.

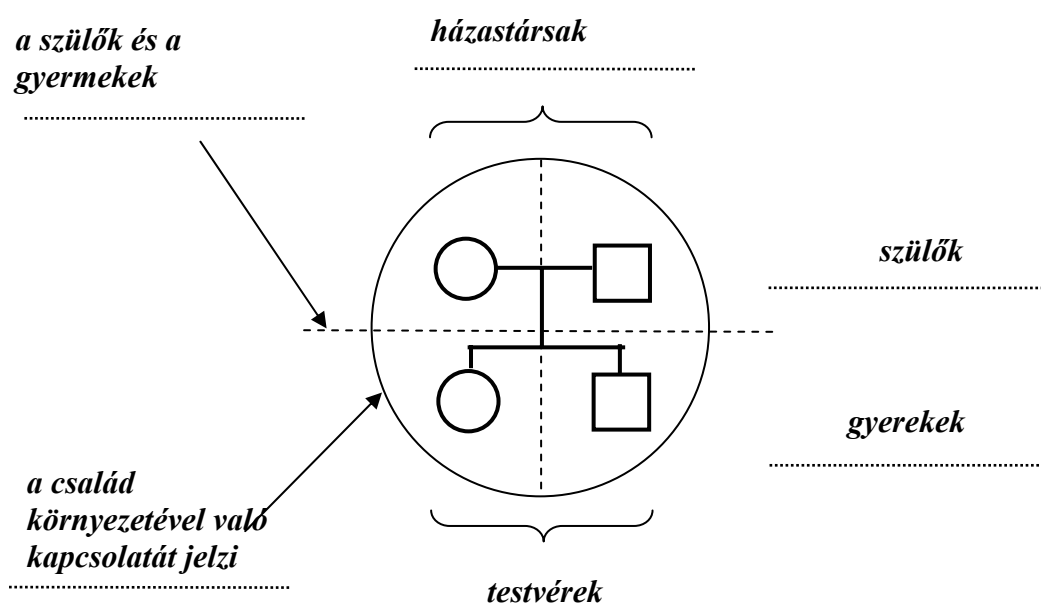
A *jogi megközelítés* többek között a családon belüli hatalmi viszonyok megoszlását vizsgálja. Ahogy azt a történeti résznél olvashattuk, a korábbi évszázadokban elsősorban *patriarchális* családról beszélhettünk, ahol az apa, míg a *matriarchális* családban az anya jogán öröklődik a vagyon és vele a legfontosabb hatalmi viszonyok is. A jelenlegi jogi szabályozás (az 1952. évi IV. törvény a házasságról, a családról és a gyámságról) szerint egyenesági rokonság azok között van, akik közül az egyik a másiktól származik. Ők alkotják a magcsaládot, míg oldalági rokonságról beszélünk akkor, ha legalább egy közös felmenő rokonuk van a felek között (1952. évi IV. törvény 34. §).

A családnak, mint *szociológiai értelemben* vett csoportnak az egyik jellemzője, hogy legalább két generáció él benne együtt. A szociológiai megközelítés elsősorban a család szerkezetéből indul ki. Ha csak két generáció (szülők, gyerekek) él együtt, akkor családmagról, vagyis *nukleáris* családról beszélünk. Ha kettőnél több generáció él együtt (főleg faluhelyen), akkor *nagycsaládról* van szó. Természetesen előfordul, hogy sem kis-, sem nagycsaláddal nem találkozunk tiszta formában. Az elvált szülőt, aki egyedül neveli gyermekét, *családtöredéknek* hívjuk (Kozma, 1999, 125-126. p.). A következőkben ezekről a családtípusokról lesz szó.

2. 1. 1. Nukleáris család (Bodonyi Edit - Hegedűs Judit)

A nukleáris család típusa az ipari forradalom hatására terjedt el, hiszen azzal, hogy a munkahely és lakóhely szétválása miatt megszűnt a család közös termelői egység funkciója, és az iskoláztatás általánossá vált, már nem volt szükséges több generáció jelenléte a családban. Az oldalági rokonok és a generációk is „letöredeztek” a családról és abból csak a mag (nucleus) maradt meg, innét ered a nukleáris család kifejezés is. *Családmagnak*, vagy nukleáris családnak a szülőket, tehát az apát és az anyát, valamint a gyermekeket nevezzük.

Ha megnézzük ezt az ábrát, akkor jól érzékelhető, hogy a nukleáris család működését nagymértékben meghatározza a házastársak, a szülők és a gyermekek, valamint a gyerekek egymás közötti kapcsolatának minősége, illetve a család környezetével való kapcsolatáról, annak nyitottságáról, vagy zárttságáról is gondolkodni kell.

1. ábra: A nukleáris család

Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a nukleáris család már önmagában is csökkentette az intenzív sokoldalú kapcsolatokat lehetőségét, amely magával hozta a családok és családtagok *esetleges elmagányosodásának* problémáját is. Zrinszky László (Zrinszky, 2002) arra is felhívja a figyelmet, hogy a nukleáris családból hiányzik a több generáció együttéléséből származó nevelési helyzetek, a többgyermekes családokra jellemző differenciált szereprendszer, kapcsolati és érzelmi gazdagság.

2. 1. 2. Többgenerációs család és a nagycsalád (Hegedűs Judit)

A korábbi évszázadokban – ahogy azt a családtörténeti részben is olvashattuk – a nagycsalád volt jellemző, amely alatt általában a patriarchális nagycsaládot értették. Ez azt jelentette, hogy a közös őstől származó férfiak együtt éltek feleségeikkel, gyermekeikkel, unokáikkal, azaz többgenerációs családról beszélhetünk. A nagycsalád feje általában a legidősebb férfi volt, vagyis az apa, nagypapa vagy a legidősebb férfitestvér, aki – főleg a korábbi időszakban – korlátlan hatalommal rendelkezett, elűzhette, kitagadhata, sőt akár megüthette a családtagokat. Tisztelete a családon belül rendkívül nagy volt, például a családhoz tartozó asszonyok nem szólíthatták meg, jelenlétében nem nevezhettek. Ez a nagycsalád a 20. századra megváltozott. A politikai, gazdasági viszonyok változása következtében mind inkább érzékelhetővé vált a női szerep családon belüli átalakulása, a családok méretének csökkenése, a különböző generációk szétköltözése. Ezt a folyamatot erősítette az építkezési szokások átalakulása, az egy-két szobás panellakások megjelenése.

Napjainkban különbséget kell tenni a többgenerációs és a nagycsalád között. A többgenerációs családok többsége ma elsősorban a szülőkkel együtt élő fiatal házaspárok, illetve kisebb számban fordul elő az olyan típus, amelyben idős szülő költözik felnőtt házaspárjához rendszerint akkor, ha az idős ember gondozása nem oldható meg másképpen, vagy ha az egyik szülő halála esetén a másik egyedül magára marad. A nagycsaládnak pedig a kettőnél több gyermeket nevelő családot tartják.

A nagy-, illetve többgenerációs családhoz való tartozás számos olyan élménnyel gazdagítja a gyermek szocializációját, melyre nem is számíthatunk: a gyermeknek egy ilyen családban több lehetősége van szembesülni az együttműködéssel, a tolerancia értékének átélésével. Egy jól működő nagy-, illetve többgenerációs családban a családtagok több személytől kaphat támogatást, megerősítést; és a családtagok interakciós terepei is jóval bővebbek lehetnek. Mindezen pozitívumok mellett nem szabad elfeledkezni a nehézségekről sem.

A több gyermeket nevelő családoknál gyakran megfigyelhető a biztonságot nyújtó gazdasági háttér hiánya, az anyagi nehézség, a lakáskörülmények nem megfelelő volta. Természetesen itt is különbséget kell tenni azok között a családok között, amelyek önként és tudatosan vállalják fel a több gyermek nevelését, és biztosítani tudják számukra mind a biztonságot nyújtó anyagi háttérrel, mind pedig a szeretetteljes és biztonságos családi légkört, illetve azok között, akik számára a gyermekvállalás egy anyagi forrási lehetőség. A nagycsaládban sokkal határozottabban jelen van az alkalmazkodás szükséglete, mint a kiscsaládban.

Megfigyelhető, hogy nem mindegy a nagycsaládon belül az sem, hogy hányadik gyermekként született meg: szép példáit láthatjuk némely nagycsaládban annak, hogy az idősebb testvérek korán megtanulnak gondoskodni a fiatalabbakról, gyakran mély szeretetet és ragaszkodást tapasztalhatunk az idősebb és a fiatalabb testvérek között.

A több generáció együttélése során a leggyakrabban a generációk felfogása, életvitele közötti különbségek merülnek fel problémaként. Ennek feloldása komoly kompromisszumra való törekvést feltételez a családtagoktól. Nehézségként merülhet fel, hogy ez az együttélés gyakran kényszerből – lakáshiány, a beteg szülő ellátása miatt – történik meg, a család nem tudatosan és önként vállalja fel.

2. 1. 3. Egyszülős család vagy családtöredék (Bodonyi Edit - Hegedűs Judit)

Egyszülős családról, vagy családtöredékről abban az esetben beszélünk, amikor a szülő egyedül neveli gyermekét. 1970 óta folyamatosan emelkedik az egyszülős családok aránya. Természetesen az egyszülős családdá válás okai között is van különbség: a leggyakoribb a válás miatt esett szét a család – a témával későbbi fejezetben még fogunk foglalkozni –, de valamelyik szülő halála, vagy már a gyermek születésekor az apa hiánya is vezethet ahhoz, hogy a gyermek egyszülős családban nevelkedjen.

Az egyszülős családoknak kisebb százalékát teszik ki az a forma, amikor az apa egyedül neveli gyermekét, hiszen még a mai napig is a bíróság gyakorlata szerint általában az anyának ítélik a gyermekek nevelését és gondozását. Az egyszülős családban nevelkedő gyermekek szocializációjával kapcsolatban joggal felmerülhet a kérdés, vajon mennyire kerül hátrányosabb helyzetbe az egyszülős családban nevelkedő gyermek a teljes családban nevelkedő gyermekkel szemben? E kérdés megválaszolása igen nehéz feladat, hiszen gyakran szembesülünk azzal, hogy a látszólag teljes, de diszfunkcionálisan működő családban nevelkedő gyermek sokkal rosszabb helyzetben van, mint például az édesanyával kiegyensúlyozott, biztonságot közvetítő légkörben élő gyermek. Azonban mégis vannak olyan területek, amelyek miatt az egyszülős családban élő gyermekek esetleg hátrányos helyzetbe kerülnek. Ezek közül néhányat emeltünk ki:

- Az egyszülős családok lakáskörülményei általában kedvezőtlenebbek, mint a párkapcsolatban élő gyermekes családoké.
- Hiányzik a szocializációjából az egyik szülői minta (apa vagy az anya szerep).
- A gyerekeknek nincs mindkét szülővel bensőséges és rendszeres kapcsolata.
- Gyakran a hiányzó szülő családjával is megszakad a kapcsolat.

Az egyszülős családok jelenléte társadalmunkban szinte mindennapi jelenséggé vált, amelyet sokan napjaink családmodelljének válságjelenségeként értelmezik. De mi is jellemzi a 21. század családját? – erre a kérdésre keressük a választ a következő fejezetben.

2. 2. A jelenlegi családmódel (Magyar Erzsébet – Hegedűs Judit)

Bármeekkora hangsúlyt kapnak azok a nézetek, miszerint a család válságban van, ez így nem fedí a valóságot. Ha megnézzük a családstruktúra formálódását a különböző történelmi korszakokban, láthatjuk, hogy az folyamatjellegű, dinamikája változó. Ugyanakkor olyan változások történtek, melyek a hagyományos értelemben vett család jelenlegi helyzetét átalakították, így esetlegesen a „hagyományos-konzervatív” családi módel válságjelenségeként is értelmezik a következő jelenségeket:

- *A házassági hajlandóság változása:* a 80-as évektől kezdve megfigyelhető, hogy egyre feljebb toódik a házassági életkor, amely egyrészt összefüggésben áll a nők iskolai végzettségének emelkedésével, másrészt pedig a munkába állás időbeli kitolódásával. A házasságnak mint preferált párkapcsolatnak a háttérbe szorulása a gazdasági tényezőkkel is összefüggésbe hozható, a nők munkába állásával gazdasági kiszolgáltatottságuk csökkent, illetve a társadalomban kialakult egy olyan réteg, amelyik „megengedheti” magának, hogy az egyedülálló család állapotot válassza. A társadalom másik végpontján pedig az önálló keresetnélküli pályakezdő fiatalok nem merik felvállalni a családalapítást önálló egzisztencia hiánya miatt.
- A társadalomban az *élettársi kapcsolat megítélése* sokat változott: ugyan egyre inkább elfogadottabbá vált, de fontos kiemelni, hogy ez az együttélési forma arra is utal, hogy a benne élők a házastársi kapcsolatnál nagyobb mértékben meg akarják őrizni függetlenségüket.
- Elterjedtek a *házasságkötés nélküli együttélési formák*
- *A válások száma* folyamatosan növekszik
- *A gyermekvállalási kedv csökken:* napjainkban egyre inkább jellemző, hogy a fiatalok a gyermekvállalás költségeit összevetik a családi jövedelemmel, akkor vállalkoznak gyermeknevelésre, ha biztosítottnak érzik a neveléséhez szükséges anyagiakat.
- *A házasságon kívüli nemi kapcsolatok* elterjedése.

Összességében azt mondhatjuk, hogy valóban vannak a jelenlegi családmódelnek funkcionális válságjelenségei, de inkább a család intézményének átalakulásáról beszélhetünk. A családról való megváltozott gondolkodás eredményeképpen egyre inkább előtérbe kerül az a szemléletmód, hogy a családot egy nyílt dinamikus rendszerként fogják fel, melyen belül érzékelhetjük egyrészt a család funkcionak, másrészt a családtagok szerepének megváltozását.

2. 3. A családi rendszer (Busi Etelka)

A család egy nyílt, dinamikus rendszer. Ez jelenti a környezete felé való nyitottságot (külső hatások, emberek, események szerepe és hatása a családra) és azt is, hogy folyamatos változásban van. Természetesen ez nem folyamatos bizonytalanságot jelent, hanem azt, hogy akár észrevétlenül is, de reagál a külső, és a családból jövő ingerekre, történésekre, hatásokra is, mely reakciókra aztán válasz is érkezik, és ez a folyamatos többirányú hatásrendszer ad lüktetést a családi életnek.

A család rendszerében tehát nem egyirányú hatásrendszerrel beszélünk: például a gyerekek is befolyásolják, formálják szüleik viselkedését, már a beszéd megjelenése előtt is. Minden gyermek egyedi érzelmi reakciókkal és sajátos verbális képességekkel rendelkezik, melyekkel egyrészt reagál a környezetére, másrészt hatással is van arra (Cole, 1997). Elmondható tehát, hogy amellet, hogy a családtagok egyénileg is fejlődnek, változnak, ezek a változások egymásra is hatnak. Egyszerre leszünk az egyéni fejlődésünknek köszönhetően

különbözőek (ezt koindivduációnak hívjuk) és ez az egyéni fejlődésmenet hat a család többi tagjára, azok fejlődésére is, ez utóbbi a koevolúció.

2. 4. A család funkciói (Bodonyi Edit – Busi Etelka – Vizelyi Ágnes)

A család számos funkciót tölt be a társadalomban, ezek egy része nyilvánvaló, mások részletesebb magyarázatra szorulnak (Busi, 2004; Komlósi, 1998; Bagdy, 1977; Komlósi, 1997; Caplan, 1976). A család funkcióinak osztályozása többféle felosztásban ismeretes, attól függően, hogy milyen szempontok szerint történik a vizsgálatuk. Változó világunkban ezek a funkciók állandó átalakulásban vannak: míg egyes funkciók elsorvadnak, mások fontosabbakká, hangsúlyosabbakká válnak. Ez befolyásolja a családok tevékenységrendszerét, egész kultúráját, norma- és értékrendszerét. A társadalmi és gazdasági változások hathatnak kedvezőtlenül a család funkcióinak működésére.

2. 4. 1. Biológiai funkció

A család egyik legfontosabb funkciója a *reprodukciós funkció*. A magyar családok reprodukciós funkcióját jellemzi, ahogy azt már korábban is említettük, csekély a gyermekvállalási kedv, kevés a születések száma, elégtelen a népesség *demográfiai utánpótlásához*.

A népesség utánpótlása mint a család funkciója, szülői és társadalmi szempontból is alapvetően fontos és nélkülözhetetlen, hiszen ez teszi lehetővé minden egyes ember számára a társadalom megőrzését és továbbvitelét, továbbfejlődését. Napjainkban a gyermekvállalást leggyakrabban anyagi megfontolások szabályozzák, mert nyilvánvaló, hogy a gyermek/gyermekes vállalása jelentős gazdasági vállalás is, amely nehézségeket idézhet elő a család fenntartásában, működésében. A társadalom és a család érdekei így összeütközésbe kerülhetnek, hiszen a társadalmi érdek azt kíváná, hogy a társadalom biológiai reprodukciója megvalósuljon, hogy a lélekszám növekedjen.

A biológiai kötődés is összetartó erő, hiszen a családi közös gének, az egyes embert *túlélő genetikai anyag*, természetes szülők esetében (nem örökbefogadásnál), igen erős kötelék. Statisztikai valószínűséggel minden gyermek 50%-ban az édesanyja, 50%-ban az édesanyja génjeit örökli. Aki a gyermekét szereti, az gyermekében a gyermek másik szülőjét is szereti. A családok felbomlásakor, a szülők elválhatnak jogilag, külön élhetnek, új családot alapíthatnak, de bármely szülőpárt mindig összeköt a közös gyermeke. Ágytól, asztaltól, jogi kötéstől lehet válni, de a szülőtársától, amíg gyermekük összeköti őket, genetikailag lehetetlen a válás. Ez a biológiai kötöttség nem bontható. Ezért is van az, hogy a gyermekek sínylik meg leginkább a családok felbomlását, és ezért kell a szülőtársaknak közös gyermekük érdekében, életében, nevelésében minden nehézség közepette is – lehetőség szerint társként – részt venni.

Vannak biológiai szempontból nézve sajátos emberi motívumaink is Ezek közül talán a legfontosabbak a kreatív hajlam és a bensőséges kapcsolat igénye. *Maslow motivációs elmélete* szerint, a személyiség fejlődésének alapjait, szinte első helyen a jó családi környezet biztosítja. A Maslow által leírt, emberi szükségletek piramisának (modell) alapját az élettani, biológiai szükségletek adják, majd ezekre épülve, velük szoros összefüggésben és optimális esetben, jól működő családi környezetben épül ki és szilárdul meg az ember biztonságérzete, jelenik meg a biztonság-szükséglet, odatartozás érzése, ragaszkodás, érzelmek, amelyek átvezetik a társadalmi lét szükségleteibe.

Szorosan a biológiai funkcióhoz kapcsolódik az, hogy a nemi szerepek elsajátításának megalapozása is a családban történik. Pusztán biológiai szempontból értelmezve, a magzat, a fogantatása pillanatától emberi lény, hiszen az emberré válás összes lehetőségeit hordozza. Az is eldől a fogamzás pillanatában, hogy milyen nemű lesz. Későbbi *pszichoszexuális*

fejlődésének alapjait megadják a szülők nemi mintái és viszonyuk egymáshoz. Ennek értelmében lényeges lenne, hogy az anya mind biológiai, mind lelki tekintetben igazi nő tudjon lenni, míg az apa igazi férfiszerepet vigyen a családban.

2. 4. 2. Gazdasági funkció

A család a gazdaság, a termelőmunka szervezeti egysége is. A termelő családok mellett a családok nagyobb része leginkább *jövedelmi közösség*, jövedelemből gazdálkodó egység, melynek fő területe a fogyasztás. Ezekben a családokban a család jövedelme a dolgozó, kereső családtagok jövedelmén alapszik. Itt a családtagok száma határozza meg, hogy az összjövedelemből mennyi esik átlagban egy-egy családtagra, s ez megszabja a család anyagi helyzetét. Bár, ha az egyes családtagok részesedését az összjövedelemből tekintjük mérőszámnak, ezt csak családonként lehet meghatározni, hiszen a részesedés természetesen nem azonos az egy főre jutó átlagjövedelemmel.

Mindezekon túl a családokban, a családi munkamegosztás természetes velejárójaként, a család, mint szervezet, gazdasági haszonnal is működik. A gazdasági funkció teljesítése érdekében leggyakrabban végzett otthoni tevékenységeket az alábbiakban lehet összefoglalni:

- a háztartási munkák (takarítás, főzés, mosás, bevásárlás stb.),
- a család életterének, lakásának karbantartása, fejlesztése (szerelések, javítások, kertápolás stb.),
- a segítségre szoruló családtagok érdekében kifejtett tevékenységek (kereső családtagok számára az otthoni pihenés és feltöltődés biztosítása, a tanulók segítése, a kisgyermekek gondozása, az öregek ellátása, ápolása stb.).

2. 4. 3. Az érzelmi szükségleteket kielégítő családi funkció

A gyermek lelki fejlődését elsődlegesen a család biztosítja. A gyermeknek elsősorban jó kapcsolatra van szüksége a környezetével ahhoz, hogy nevelése hatékony, sikeres legyen. Ha jó vele a kapcsolatunk, akkor hitele van a szavunknak, bízik bennünk, bátoríthatjuk, biztathatjuk és korlátozhatjuk, tehát sikeresen segíthetjük személyisége fejlődésében.

Egyre nagyobb a jelentősége napjainkban az érzelmi szükségletek kielégítésének. Az ember társas lény, egyedül nem létezhet. Ennek az igényének kielégítésére a legalkalmasabb mikrocsoport a család. Tagjai között domináns és tipikus érzelmi viszonyok alakulnak ki. Ezeknek a kapcsolatoknak köszönhető, hogy a család működőképes. Nemcsak egy közömbös és érzéketlen hovatartozási viszony, hanem erős érzelmi szálak által kötött kapcsolatok rendszere.

Számos példa mutatja, hogy hiába van meg egy magányos embernek mindene, ezzel lelki szükségleteit nem tudja kielégíteni. Egy meleg, támogató, őszinte családi kapcsolat a család tagjait megóvjaa azoktól a feszültségektől, amelyek például a társadalomban betöltött szerepeikben érik őket. A család ezen funkciója, ha jól működik, érzelmi biztonságot, kikapcsolódást, harmóniát teremt. A család belső érzelmi ereje, az ebben megvalósuló energiaforrások képesek kiszűrni a családot fenyegető külső hatásokat is. A jó család tagjai testben, lélekben összetartoznak.

2. 4. 4. A társadalmi státus meghatározása

A család funkciói közé sorolható szociológiai szempontból *a társadalmi státusok, rétegek újratermelése*, amely neveléssel, szocializációval, értékátadással valósul meg. A család helytere révén erőteljesen befolyásolja azt is, hogy tagjai hogyan tudnak érvényesülni.

A gazdasági funkcióhoz hasonlóan ennek a folyamatnak a megőrzése sem olyan természetes mint egykor volt, bár az ősminta ebben a tekintetben is a család. Az iskolai szelekció megindulása, majd a jelen integrációs törekvései, változásokat indukáltak és indukálnak a családokban.

2. 4. 5. A betegek ellátása és az öregekről való gondoskodás

Fontos funkciója a családnak *a betegek ellátása és az öregekről való gondoskodás*, amely a múltban talán sokkal jobban működött, mint manapság. A biológiai egyenlőtlenségből következően az időseknek sokkal hátrányosabb a helyzetük, mások az esélyeik, egyre több törődést, gondoskodást igényelnének. Ellátásuk komoly gondot jelent a család számára. A magántulajdonra alapozott társadalmakban tartós és kölcsönös érdekkapcsolat alakult ki a fiatal és idős között, anyagiakkal biztosították a róluk való gondoskodást, mintegy ezzel ellensúlyozva testi erejük, hasznosságuk csökkenését. Ma azonban ez nem jellemző, és sok a magára maradt öregember, akiről sem a családjuk, sem pedig az egészségügy nem gondoskodik megfelelően. A családokban ezért sokkal jobban arra kellene nevelni a fiatalokat, hogy az időseket tiszteljék, becsüljék és segítsék, élettapasztalataikat, bölcsességüket felhasználják. Az idősekről és főleg az idős családtagokról való gondoskodás humánus, emberi kötelességünk, bármilyen nehéz is ezt megvalósítani (Füle, 1984).

2. 4. 6. A kulturális igény felkeltése, a szabadidő irányítása

A család kulturális légkörét a szülők foglalkozása, iskolai végzettsége, szellemi igényei, a családi tradíciók, a légkör, a kommunikáció minősége, a család törekvései, az érzelmi összhang, vagy ezek hiánya határozzák meg. Ez a légkör jelentősen hat a gyermekekre. Kívánatos lenne, hogy a szülők szabadidejüket a gyermekeikkel együtt töltsék el, amelyet a mostaninál nagyobb *kulturális igényesség* jellemezne, de ezt sokszor a családok anyagi helyzete, a mellékfoglalkozásokban vagy munkakereséssel eltöltött idő nem teszi lehetővé.

Az otthonülő életformát ideális lenne a házon kívüli programokkal arányosabban elosztani, hiszen ez a gyermek egészséges és hasznos szabadidő eltöltésére való nevelése szempontjából igen fontos lenne. Mindennapi tapasztalatunk az, hogy sokan nőnek fel olyan családi körülmények között, amelyben nem szerepel a család mindennapi eseményei között az olvasás, ismeretszerzés, zenehallgatás, beszélgetések a világ és az élet fontos dolgairól. Így a család érték közvetítő szerepe gyakran nem működik megfelelően.

2. 4. 7. A családtagok életének irányítása és ellenőrzése

A családtagok életének irányítás és ellenőrzése napjainkban a család legellentmondásosabb funkciója. Adódik ez az ellentmondás a mélyülő generációs és világnézeti ellentétekből, de a megváltozott életritmusból is. Legtöbb családban egyszerűen nem marad idő a megfelelően átgondolt és tervezett irányításra és ellenőrzésre. Egyre inkább látható, hogy a szülők nem képesek ellenőrizni gyermekük életét, ezért számos gyermekükre leselkedő veszélyforrásról nem is tudnak. A kortársak, a barátok, a tömegkommunikáció nem mindig követendő értékeket közvetítenek, sokszor még a szülő-gyermek, szülő-pedagógus viszonyt is károsan befolyásolják. A jól működő családokban, ahol ezt a funkciót ellátják, szoros családi kapcsolatok esetén a felnövekvő gyermekeknek vannak életcéljaik, védettebbek a lelki sérülésekkel szemben. A családnak, a nevelési intézményeknek alapvető szerepük van abban, hogy a gyermekek lelki immunitását kiépítsék, hogy őket a problémakezelés és a konfliktusmegoldás megfelelő módjaira megtanítsák.

2. 4. 8. Szocializációs, nevelési funkció, személyiségformálás

A családban folyik az elsődleges *szocializáció*. Itt sajátítja el a gyermek az egyén társadalmi létéhez, az együttéléshez, a beilleszkedéshez szükséges szabályokat, normákat, követendő értékeket. Bagdy Emőke erről így ír: „A család szocializációs funkciója többszintű. Ellátja a gyermek biológiai gondozását, biztosítja azokat a feltételeket, amelyek az éréshez és fejlődéshez szükségesek, ugyanakkor meghatározott magatartás és szerepmintákat is közvetít. Erre a primer szocializációs alapozásra épül azután a tudatos nevelés, a családi szoktatás, ellenőrzés, tanítás, fegyelmezés, jutalmazás. Így teremtődnek meg a családon kívüli nevelés alapjai a személyiségben.” (Bagdy, 1995. 15. p.)

2. 4. 9. A család mint támogató rendszer

A családkutatások központi témájává az 1960-as évektől a családi és a pszichológiai egészség viszonya vált. Különösen figyelemre méltó a családnak, mint rendszerként működő közösségnek és e támogató rendszer funkcióinak számbavétele. Ezek a kutatások számunkra, leendő pedagógusok számára igen fontosak, mivel új, szemléletformáló jelentőséggel bírnak. A család „támogató rendszer” jellegű funkciói G. Caplan szerint a következőkben foglalhatók össze.

A család *a világra vonatkozó információk összegyűjtője* és terjesztője is. A sikeres alkalmazkodást nagyban meghatározza, hogy az információkat milyen rendezőelv szerint szervezzük, és hogyan minősítjük, így a családnak meghatározó szerepe van abban, hogy a gyermek milyen értékek, normák kidolgozását viszi véghez, és milyen képet alakít ki a világról. Ezek ugyanis észrevétlenül is és a család tudatos hatásain keresztül is a viselkedés irányítójává válnak, befolyásolják, hogy az egyén mire figyel a világ történéseiből, mi az, amit fontosnak tart és mi az, amit elítél.

Az identitás, az egyén önértékelésének, énképének is forrása a család. Sajátos kontroll funkciót is betölt, a családtagok magatartására vonatkozóan visszajelentő, útmutató feladata van. A családtagok ugyanis véleményt mondanak a másik cselekedeteiről, gyakran irányítják, befolyásolják egymást. Nagyon fontos feladata a családnak az is, hogy *fokozza az érzelmi teherbírást*. Ettől függ ugyanis, hogy az egyén hogyan vészeli át életének krízishelyzeteit, hogyan lesz úrrá a legnehezebb időszakokon. Konstruktívan oldja- e meg az akkor felmerült problémákat, vagy további problémákat teremt, amelyeken nehezen lesz úrrá. *Érzelmi egyensúlyt, pihenést, regenerálódást biztosít* és lehetőséget arra, hogy – a család fokozott érzelmi elfogadása miatt – a családon kívüli helyzetek feszültségeit leereagálhassák a tagok (természetesen nem szélsőséges mértékben).

A családnak szerepe van abban is, hogy *támogatja a rászoruló családtagokat* felmerülő problémáikban gyakorlati és konkrét segítség nyújtásával. A családtagok fokozottan figyelnek a családból jövő mindenfajta minősítő megnyilvánulásra, mert feltételezik, hogy azt segítő szándékkal, érdemi módon teszik a család tagjai. Egymás tükrében, *egymáshoz viszonyítva értelmezzük, értékeljük magunkat* leginkább, ezért a család vonatkozási pontokkal is szolgál. És természetesen jogi funkcióval bír, valamint fontos funkciója még, hogy a népesség utánpótlását biztosítja.

A fenti támogató funkciók akkor tudnak igazán hatékonyan működni, ha a családtagok felelősséget éreznek egymásért, elfogadják a családi kontrollt, a kapcsolatok kölcsönösségen alapulnak, és a kommunikáció nyílt. Fontos feltétel még, hogy a generációk között kapcsolatok épüljenek ki és működjenek, valamint létezzen a mikromilió és a tágabb közösség között bizonyos fokú egyetértés, megfelelés. A család tehát illeszkedjen be környezetébe úgy, hogy közben ne adja fel sajátosságait, egyediségét sem.

A Caplan által leírt funkciók sajnos nem mindig működnek kielégítően. A család, mint szervezet, mint támogató rendszer időről időre változik, hogy alkalmazkodjék a külső és belső körülményekhez, mégis jellemzője, hogy külső zavaró hatásokra egységfrontot alkot. Nincs két egyforma család, minden családnak megvannak a sajátos jellegzetességei, szabályai, jellemvonásai. Kényes egyensúlyát sok minden könnyen felboríthatja, például betegség, munkanélküliség, új családtag érkezése, vagy valamely családtag elvesztése, a család bomlása, melyekről még a későbbiek során még lesz szó.

2. 5. Családtagok helye, szerepe és hiánya a családban

A család funkcióinak teljesítésénél meghatározó lehet az, hogy a családon belül ki milyen helyet és szerepet tölt be. A következő fejezetben foglalkozunk azzal, hogy az anya-gyerek kapcsolat alakulása milyen tényezőktől függ, mi történik akkor, ha hiányzik az anya. Az apa szerepét is fontosnak tartjuk áttekinteni, valamint a testvérek helyzetére is kitérünk a családon belül. Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, nézzük meg, hogy mi is az az érzelmi kötődés, amely összetartja a családot, a szülők közötti kapcsolatot.

2. 5. 1. Szeretet? Az mi? (Magyar Erzsébet)

A családban fennálló érzelmi kötődések közül mindennek a megalapozója a szülők közti kapcsolat. Ha ez szilárd alapokon nyugszik, akkor a többi viszonylatok is erősek, tiszták, egyértelműek lesznek (gyerekek, saját szülők, após, anyós stb.). Ezért fontos, hogy a házaspár szerelemmel, szeretettel kötődjék egymáshoz. A szerelem-szeretet négy összetevője a szexus, az erósz, a filia és az agapé. A következőkben ezeknek értelmezése történik meg.

- *A szexus:* az egészséges férfi-nő kapcsolathoz hozzátartozik a testi szerelem. Bár szexuális élet lehetséges szerelem-szeretet nélkül is, de ezek az emberek külön-külön a maguk számára élvezik a másik testét. Közben nem tudják, hogy a valódi, személyes kapcsolat fontos emberi értékeitől esnek el. Az ember igényli a bensőséges kapcsolatokat. Az állatok nem szoktak összejönni, hogy jól elbeszélgessenek egymással. Az ember számára azonban az én-közlés életszükséglet. Hol a helye a szexualitásnak? – a legszemélyesebb és legbensőségebb emberi kapcsolatban, a házasságon belül az erósz, a filia és az agapé által alkotott védőburokban.
- *Az erósz:* a testi szerelem lelkebb oldala. Az „én a tied, te az enyém”-ből fakadó, fájó, de jóleső feszültség. Fájdalom és szerelem ambivalensen vonzó-taszító, édes-keserű keveréke. A „tetszel nekem, vágyom utánad” keveredik a „nem tudnám elviselni, ha elhagynál, inkább megölnélek” motívumaival. A szexust az erósz teszi emberivé, kedvessé, örömössé. Az erószról leszakadt szexus erőszakossá válik, mégis kielégületlen marad.
- *A filia:* a baráti, a szociális szeretet. Szeretlek, mert a segítőtársam vagy, akire minden körülmények között számíthatok. Szeretlek akkor is, ha éppen nem egymás szemébe nézünk, hanem a világra, a társadalmunkra, amelyben élünk, amelyért dolgozunk, hogy szebb legyen. E szeretet nélkül minden párkapcsolat önmagába zárt, páros önzés. A szexus, az erósz, a filia azonban mindig értékelő: szeretlek, mert szép/okos/kívánatos/pozicionált stb. vagy. De ennek az értékelő szerelem-szeretetnek természetes és logikus folytatása, hogy addig szeretlek, amíg szép/okos/kívánatos/pozicionált vagy. Ha már nem vagy az, akkor mit szeressek rajtad? Kicseréllek.

- *Az agapé:* nem értékel. Szeretlek – mert szeretlek. Úgy szeretlek, ahogy vagy. Szeretlek akkor is, ha nem vagy felettébb szeretetreméltó. Szeretlek annak ellenére, hogy ... és addig szeretlek, amíg újra azzá leszel, akinek megszerettelek, s ha nem, akkor is tovább szeretlek. Társam lettél, mert megszerettelek, és mert társam vagy, téged szeretlek, mert nem tudlak nem szeretni. Mindez benne lüktet az agapében.

Ha a gyermek olyan családban jön a világra, ahol ez a szeretet-szerelem létezik, nagyobb eséllyel részesül a harmonikus családi életben, melynek egyik alapvető eleme a családtagok közötti együttműködés, a családtagok helye a családi szervezetben.

2. 5. 2. Az anya-gyerek kapcsolat (Busi Etelka)

A születéssel történnek a legnagyobb változások életünkben. A csecsemő veleszületett reflexei nem olyanok, melyek veszélyhelyzetekben meg tudnák menteni. Az anyához fűződő kapcsolatot a lét biztosítása és a ráutaltság is meghatározza, és maga a kapcsolat igénye mint biztonsági szükséglet is jelentkezik. Az anya a legfőbb kapcsolata sokáig a kisgyermeknek és ennek a kapcsolatnak a mintájára alakulnak későbbi olyan kötődéseink is, melyeket felcserélhetetlennek élünk meg. Az anya-gyermek kapcsolat ösztönhelyzet is, az öröklött viselkedési mintákon kívül azonban tanult elemei is vannak. Például örökletes viselkedési minta a megkapaszkodás ösztöne, ami a cselekvésben mint tenyérreflex/fogóreflex jelenik meg. (A tenyerét megérintve a 4-5. hónapig az újszülött ujjával átfogja a megérintő tárgyat.) A létfenntartó szerepük már elveszett ezeknek a reflexeknek, de még mindig működnek, éppen abban az időszakban, amelyben egykor élettani jelentőségük volt (Méreai, 1984).

Az anya-gyermek kapcsolat jelentőségét állatmegfigyelésekkel is alátámasztották. Harlow dolgozta ki a legnevezetesebb helyzetet: a *műanya-szituációt*. Kétféle műanyát szerkesztett: az egyiket szőrös anyagból, a másikat fémrácsból. A szőryanán 15 órát, a fémnyán 2 órát tartózkodtak a kismajmok, attól függetlenül, hogy melyik anyától kaptak enni. Tehát akkor is a szőrös felületű műanyára másztak, amikor az élelem a fémes anya etetőjéből érkezett. Arra lehet tehát következtetni, hogy lényeges mozzanat a testközelség, a testi kapcsolat, amit a szőryanya jobban biztosít meleg „testfelületével”, mint a fém.

Az anyához való viszonyban a biztonság igénye és biztosítása is megjelenik, az, hogy támaszpont lehessen veszélyes vállalkozásokban (Méreai, 1984). Természetesen nemcsak állatokkal kapcsolatos megfigyelések történtek a témával kapcsolatban (Méreai, 1984). A második világháború után számos nevelőotthon létesült, de sokban a kiváló higiéniai ellátás, korszerű felszerelés ellenére a gyerekek fejlődése nem volt kielégítő. Főképpen beszédfejlődésükben és értelmi teljesítményükben maradtak el. A leglényegesebb különbségek pedig az érzelmi élet terén mutatkoztak. Spitz gyermekek első életévét kísérte végig 4 csoportban: gyermekotthoni csecsemők, börtönbüntetésüket töltő leányanyák gyermekei, nagyvárosi és falusi környezetben élők gyermekei esetében. Általában egyenletes fejlődést figyeltek meg a különböző csoportoknál, kivéve a nevelőotthoni gyermekeknél, ugyanis az első életév végén ijesztően hanyatlottak a fejlődési mutatóik. Az első életévben az anyjuk által gondozott gyerekek egyenletesen fejlődtek még akkor is, ha az anya egyébként feszült vagy kedvezőtlen helyzetben volt. Az anya nélkül felnőtt gyerekek viszont fejlődésükben elakadtak, súlyosan visszaestek. Ezt *hospitalizmusnak* nevezte el. A személyreszóló gondoskodás, szeretetkapcsolat hiánya vezet oda, hogy a gyerekek elsívárosodhatnak, beszűkülhetnek érdeklődésükben, kapcsolataikban.

A hospitalizmus negatív hatásai kórházi ártalomként is jelentkezhetnek, amikor hosszabb időre megszakad a kapcsolat a gyermek és a szülő között. Ezt ma már anyás szobákkal, illetve az anya éjjel-nappali benttartózkodásával próbálják kiküszöbölni az egészségügyi intézményekben.

El lehet tehát mondani, hogy ha életének első szakaszában a kisgyermek nem részesül anyai gondozásban, ha keveset foglalkoznak vele, ha nincs állandó kapcsolata egy felnőtellel, akinek sok más megerősítő jelzését kapja és várja, akkor a külvilág érdektelenné válik számára, fejlődésének nincs meg a legfőbb érzelmi mozgatója. Az érzelmi életben jelentkező negatívumok mellett az értelmi képességekben is megtapasztalható lehet a lemaradás.

A kiegyensúlyozott anya-gyermek kapcsolat tehát fontos feltétele a harmonikus fejlődésnek. Nem feltétlenül vér szerinti kapcsolat a lényeges, hanem az állandóság, azonosság: legyen valaki, aki gondozza, aki a legtöbbet játszik vele, aki bevezeti a világ dolgaiba, közvetíti a szokásokat, alakítja a gyermek énképét. Megfigyelések azt mutatták, hogy az anya jelenlétével létrejött emocionális légkörben még a kedvezőtlen hatásokkal szemben is védettebbek a gyerekek. Azoknál a csecsemőknél, akiknél a tárgyi ingerek hiányoznak és a mozgás kiiktatása tapasztalható (mert például pólyában szorosan lekötik őket), viszont a szociális ingerek gazdagon jelen vannak, ott a szociális kapcsolatkészség, kontaktuskészség meghaladja, míg a manipulálás el sem éri az életkori szintet. Pár órás manipulálás után azonban az elmaradás behozhatónak bizonyul, ami a cselekvés érzelmi indítékának, az anyának köszönhető. Az addig közömbös tárgyak érdekessé lesznek, hiszen van egy érzelmi mozgatórugó, akiért érdemes felfedezni a környezetet.

2. 5. 3. Az apa-gyerekek kapcsolat (Hegedűs Judit)

A családon belül nem szabad elfeledkezni az apáról sem. Ha visszagondolunk a családtörténeti részben leírtakra, akkor láthatjuk, hogy az apa szerepe a családban nem volt egyértelmű, általában akkor kezdett el foglalkozni a gyermekkel, amikor az elérte a 7 éves életkort. Napjainkban már felértékelődött az apa szerepe, már a legtöbb szülésnél is jelen vannak, ahol Leboyer francia szülészorvos szerint az egyik legfontosabb feladatuk az, hogy folyamatos érzelmi és gyakran testi támaszt nyújtson az anyának, örködjön a szülés belső és külső háborítatlansága felett.

A gyermek megszületése után az apák egyre nagyobb szerepet vállalnak a gondozási feladatok ellátásában. Az apa feladata rendkívül fontos az újdonsült anya mellett, hiszen az anyának ösztönei vannak, önbizalma viszont még nincs elég. Az apának kell ezt megerősítenie.

A férfiakkal szemben általános elvárás a karrierépítés, a család fenntartása, ennek érdekében gyakran túlórákat és többletmunkát vállal, aminek következtében a családdal együtt töltött idő csökken. Mindez ellentmondásos helyzetet hoz létre, hiszen az egyik oldalon az apától több részvételt várnak el a család életében, ugyanakkor az otthon töltött idő a család fenntartása érdekében folyamatosan csökken.

Az apa szerepe nemcsak a család fenntartására szorítkozhat, hanem aktív részvevőként kell jelen lennie a gyermekek nevelésében, a családi döntésekben. A gyerekeknek szükségük van az édesapára, hiszen általa tanulják meg azt, hogy mi a különbség a férfi és a nő között; mit jelent a férfi szerep egy családban.

Az apa hiányáról tehát nemcsak abban az esetben beszélhetünk, amikor a szülők elválnak, hanem akkor is érezheti a család az apa hiányát, amikor – munkája miatt – alig van otthon, szinte nem találkozik gyermekével, családtagjaival.

2. 5. 4. A szülői szerep változása (Magyar Erzsébet)

A gyermekek azért állnak olyan közel a szüleikhez, mert a szülők nagyrészt önmagukat is látják gyermekükben. A szülők azonosulnak gyermekeikkel és a gyermek is azonosul szüleivel. A gyermek önálló személyiségének kialakulása ott kezdődik, hogy a gyermek megismétel valamit, ami előzőleg a szüleinek és rajtuk keresztül neki magának örömet szerzett. Ezek a cselekedetek azután ismétlésekkel rögzülnek, és a gyermek viselkedésének állandósult elemeivé válnak.

A kisgyermeknek állandó és ismétlődő visszajelzésekre van szüksége ahhoz, hogy az ismételt viselkedésminták szokássá váljanak, majd személyiségében állandósuljanak. Ehhez adja meg számára az ösztönzést a szülők viselkedése, azonosul szüleivel, kiválasztva mindkettőjükből azokat a tulajdonságokat, amelyeket be kíván építeni saját személyiségébe. A tulajdonságok elsajátítása tehát utánzással, mintakövetéssel történik. A tulajdonságok rögzülnek, majd a gyermek személyiségén belül szolgálnak számára erőforrásként. A fába véssett jel együtt nő a fával!

A sok bizonytalansági tényező, az ok-okozati viszonyok átláthatatlanságának következményeként a *szülői szerepek* jelentős mértékben *átalakultak*. Egyidejűleg létezik a szokások, hagyományok elleni lázadás, és az igény valamilyen rendezőelv, stabilitás iránt.

A hagyományos *női és férfi szerepkörök* erőteljesen *átalakultak*. A férfiak segítenek a háztartási munkákban, ugyanakkor a nők is végeznek régebben csak férfiak által végzett tevékenységeket (gépkocsivezetés, szerelés, javítás). Megjelent a kemény, aktív nő és az érzelmeiket megmutató, kevésbé aktív férfi típusa is.

A szülők tekintélyvesztése érzékelhető folyamat. A tradicionális értékrend felbomlásával másfajta viszonyok alakultak ki a családban. Mivel ez a folyamat viszonylag gyorsan zajlott le, és nem képződtek biztos fogódzók, ezért a kialakulatlan értékrendszer következményeként megnőtt a viselkedészavarral küszködő gyerekek száma.

Gyakori szerepcseré, amikor a gyermek tanítja a szüleit (például számítógép) vagy a gyermek válik gazdasági tényezővé. A média sem követendő mintákat, életvitelt sugároz, hanem inkább a feltűnőbb, botrányos családokat, vagy az idealisztikus örök boldogságot láttatja.

2. 5. 5. Testvérek szerepe (Hegedűs Judit)

A testvérek száma, a testvérek helyzete a családban mind befolyásoló tényező a gyermek személyiségfejlődésének szempontjából. Napjainkban a leggyakoribb a páros testvérhelyzet, holott – ahogy Vajda Zsuzsanna is felhívta erre a figyelmet (Vajda, 1994) – ez az a helyzet, ami leginkább rivalizálásra készítet.

A *rivalizálás első jele* rendszerint akkor érzékelhető, amikor megszületik a kistestvér. Általános jelenségként figyelhető meg, hogy az idősebb gyermek ilyenkor nehezebben kezelhető, regresszív viselkedési formákat produkál, ismeretlen eredetű szorongások alakulnak ki.

A testvérek egymás közötti viszonya számos tényezőtől függ:

- a nemtől: Judy Dunn és Kendrick megfigyelései szerint az azonos nemű testvérek között több a pozitív interakció, mint az ellenkező neműeknél;
- az anya viselkedésétől: gyakori hibaként jelenik meg, hogy az anya engedékenyebb másodszülött gyermekeikkel, melyre az idősebb gyermek sértődéssel, esetleg agresszióval reagálhat;
- a gyerekek közötti korkülönbségtől: az egynemű és a korban egymáshoz közelálló gyerekek között erőteljesebb rivalizálás érzékelhető.

Érdekes és elgondolkodtató eredményekre jutottak azzal kapcsolatban, hogy a gyerek személyiségfejlődését miként befolyásolja azt, hogy hányadik gyermekként születik. Ranschburg Jenő által is kiemelt kutatások (Ranschburg, 1998) hangsúlyozták, hogy az *elsőszülöttek* többnyire erőszakosabbak, követelőzőbbek mint a többiek, ugyanakkor kisebb testvéreikhez képest nem annyira szociálisak, felszabadultak, ami magyarázható a szülők magatartásával és nevelési stílusával. Érdemes kiemelni Adler kutatásait is, aki szerint az elsőszülött nehezen éli át kivételezett helyzetének megszűnését. Ha a szülők nem készítik fel a testvér érkezésére, akkor elbizonytalanodhatnak, súlyosabb esetben személyiségük fejlődésében zavarok alakulhatnak ki. A középső gyermekkel kapcsolatban a lázadást és az irigységet emelte ki negatívumként, ugyanakkor elismerte, hogy alkalmazkodóbb mint testvérei. A legkisebb gyermeket Adler tapasztalatai szerint általában elkényeztetik.

Meg kell említeni azokat a kutatásokat is, amelyek az *intellektuális teljesítmény és a születési rend* összefüggéseit elemezték. Belmont és Marolla testvérek arra a következtetésre jutottak, hogy az intelligenciaszint a testvérsorban arányosan és folyamatosan csökken; az utolsó előtti és az utolsó gyermek intelligenciája közötti különbség jóval nagyobb mint a testvérek többi tagja között; az egyedüli gyermek esetében az intelligenciaszint a legkisebb gyermek intelligenciájával hozható összefüggésben. Mindezek az adatok nemcsak genetikai okokkal lehet magyarázni, hanem szociálpszichológiai jelenségként is értelmezhetőek (például a nagyobb gyermek gyorsan „tanítójává válik” a kisebb testvérenek, ez kedvezően hathat fejlődésére).

A testvérek szerepe meghatározó az ember életében, gyakran a testvérek közötti kapcsolat a kívülállók számára titkos világot jelent, egy olyan köteléket, amit a benne résztvevők értenek és éreznek át igazán. Az egyedüli gyermekként felnövekvők számára szinte érthetetlen a testvérek közötti szoros kapcsolat.

A magyar paraszti társadalomban már a 19. sz. közepén elkezdődött a tudatos születésszabályozás, amely igen gyorsan az egyetlen utóddal rendelkező család társadalmilag is elfogadott formájához vezetett. Egyik legnevezetesebb egykés terület a Dél-Dunántúl volt. Az *egykeség kialakulása* szoros kapcsolatban van a vagyoni viszonyokkal, az igényesebb élet utáni vágygal. Érdekes, hogy miután az egyke mint családforma társadalmilag elfogadott lett, akár erkölcstelennek is tekintették azokat a családokat, ahol több gyermek született. A mai napig is gyakran érzékelhető az egy gyermeket nevelő családban az elkényeztetés, a túlvás, a szülővel való túlszoros kapcsolat. Természetesen helytelen lenne általánosítani, de nem szabad elfeledkezni ezekről a nevelési hibákról.

2. 5. 6. A nagyszülők szerepe (Magyar Erzsébet – Hegedűs Judit)

Nagy szerencse és óriási segítség lehet sok családban a nagyszülők jelenléte, azonban nagyon fontos tudatosítani, hogy *a nagyszülő nem pótolhatja a szülőket*, hiszen másfajta szerepet tölt be a gyermek életében. A nagyszülőknek igen nagy szerepük van a család összetartásában, a hagyományok és szokások továbbvitelében, esetlegesen a szülők távollétében nevelőigazgatói szerepet is betölthetnek. Napjainkban folyamatosan érzékelhetjük azt, hogy fokozódik a nagyszülők és unokák közti eltávolodás. Míg régen gondoskodó szeretetükkel hiánypótló szerepet töltöttek be önmaguk és az unokák örömeire, addig mára a lakásviszonyok, a földrajzi mobilitás, a családszerkezeti változások stb. miatt nem, vagy alig találkoznak, ezért egyre idegenebbé válnak egymás számára.

3. A gyermek helyzete a családban – a gyermeki jogok (Magyar Erzsébet)

A rendszerváltást követően felgyorsult világunkban sajátos jelenségként figyelhető meg a családok stabilitásának csökkenése, a fiatalok szocializációjában észlelhető zavarok megjelenése, a többgenerációs családok hiánya, valamint a társadalmi folyamatokban bekövetkezett változások mint például az elszegényedés vagy éppen a hirtelen meggazdagodás lehetősége csökkenteni a gyermekek iránti figyelmet. Egyre gyakrabban tapasztaljuk, hogy a szülők kevesebb figyelmet tudnak gyermekeikre fordítani. A gyermekeket saját tulajdonú, olykor szinte tárgyként kezelik, ezért komoly figyelmet kell szentelni arra a fontos tényre, hogy a szülők fogadják el: minden egyes gyermek egyszeri és megismételhetetlen lény.

A gyermekek egészséges felnevelkedése érdekében a szülőknek ismerni kell a „Gyermekek jogairól szóló egyezmény”-t (1991. évi LXIV. törvény), mely az Egyesült Nemzetek (ENSZ) Alapokmányaiban lefektetett elveknek megfelelően összefoglalja a gyermekjogokat, mely szerint „az emberi közösség valamennyi tagja veleszületett méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogának elismeréseként” juttat kifejezésre.

Ez a megközelítés rendkívül nagy felelősséget ró mindenkire, aki bármilyen formában gyermekekért felelős, vagy őket érintő kérdésekről dönt. Jelenleg elsősorban a szülőkre helyezük a hangsúlyt, mivel a gyermekkor védelme és segítése az élet kezdődő szakaszától elsősorban a család, az anya és az apa szeretetteljes kötelességtudatán és az egyenrangúság helyes felismerésén múlik. Ugyanakkor fontos tény, hogy minden megfogant, illetve megszületett gyermekeknek sajátos jogaik vannak. Abból kell kiindulni, hogy „a szülői felügyeletet a szülők együttesen gyakorolják – ellentétes megállapodásuk hiányában – akkor is, ha már nem élnek együtt.” (Csjt. 72 § (1)), azaz a szülők felelőssége nem szűnik meg a család szétbomlásával, a gyermeki jogok betartása minden szülőnek alapvető kötelessége. Tekintsük át a gyermekek védő jogokat a szülői és a társadalmi kötelezettségek mentén.

- *Minden gyermek egyenlő* gondolat azt jelenti, hogy bőrre, nemre, életkorra való tekintet nélkül minden gyermeket azonos bánásmódban kell részesíteni a családi nevelés folyamatában.
- *Minden gyermeknek joga van a szeretethez és a gondoskodáshoz:* a megszületett gyermek kiszolgáltatott lény. Élete fejlődése attól függ, hogy megkapja-e a számára nélkülözhetetlen gondoskodást – testi, lelki, szellemi táplálékot.
- *Minden gyermeknek joga van a megfelelő és egészséges táplálkozáshoz:* az anya-gyermek kapcsolat erősítésének első legfontosabb feltétele a szoptatás, mivel az anyatej esszencia, azaz minden benne van, mely az egészséges fejlődéshez szükséges. A további táplálás lényege a mennyiség és a minőség egyensúlyának tartása. A változatos és örömszerző táplálkozás tudja csak biztosítani az egészséges biológiai egyensúlyt. Az egészséges táplálkozás a betegségek megelőzésének is a legfontosabb eleme. Családon belül és családon kívül mindent el kell követni, hogy ne legyen éhező gyermek.
- *Minden gyermeknek joga van tanulni és iskolába járni:* ennek a jognak az érvényesülését biztosítja a közoktatásról szóló törvény, mely kötelezettséget ró a szülőkre is. A gyermeket a korának megfelelő objektív és pluralista szemléletű oktatásban és korrekt információban kell részesíteni. Ahhoz, hogy a gyermek a társadalom értékes tagjává váljék, szellemi képességeinek fejlesztésére, az oktatásban való részvételre van szüksége. Az oktatáshoz való jog kiemelt emberi, társadalmi érték, megvalósulása azt tételezi, hogy minden gyermeknek esélyegyenlősége van a tudomány különböző ágazatainak elsajátítására.

- *Minden gyermeknek joga van az egészségügyi ellátáshoz:* minden gyermeknek vele született joga van az életre, és a lehetséges legnagyobb mértékben biztosítani kell életben maradását és fejlődését. Fel kell ismernünk a gyermeknek a lehető legjobb egészségi állapothoz való jogát, melyet a szülői és az orvosi ellátás együttesen tud biztosítani. A gyógyító-megelőző ellátást, az egészséges életmódra nevelést, a prevenciós tevékenységet a védőnői szolgálat tudja segíteni az anya- és csecsemővédelmi feladatokat ellátó intézmények keretein belül.
- *Minden gyermeknek joga van játszani:* a gyermek személyiségének fejlődéséhez elengedhetetlenül szükséges a játék, mely a gyermek elidegeníthetetlen joga. A játék a gyermek számára semmi mással nem pótolható tevékenység, mely magában hordja az önfejlődés, az önbecsülés és az önértékelés lehetőségét és erősítését/erősödését. Gyermekkorban a játék tanulás és a tanulás is játék.
- *Tilos a gyermeket dolgoztatni:* ez a jog korántsem azt jelenti, hogy a gyermeknek nem kell részt vennie a családi munkamegosztásban, viszont kiskorú gyermek nem folytathat kereső tevékenységet. A Munkatörvénykönyve ezt a jogot annyiban változtatta, hogy 16 éves kor alatt szülői beleegyezés nélkül a kiskorú nem vállalhat munkát, nem végezhet fizikai és éjszakai munkát.
- *Tilos a gyermeket bántalmazni:* meg kell védjük a gyermeket az erőszak, a támadás, a fizikai és lelki durvaság, az elhagyás vagy az elhanyagolás, a rossz bánásmód vagy a kizsákmányolás, a nemi erőszak és bármilyen más erőszakot ideértve a bántalmazás bármely formájától. Látni fogjuk későbbi fejezetben, hogy ez a jog igen gyakran sérül.
- *A gyermekeket nem lehet kitenni erőszaknak és háborúnak:* bár a mi országunkban ez nem probléma, mégis szükséges egy-két gondolattal ezt a jogot értelmezni. Déli szomszédainknál dúló, több éves háborút megélt gyermekekről végzett vizsgálat tapasztalatai bizonyítják, hogy a háborús „sérülések” kitörölhetetlen és visszafordíthatatlan lelki sebeket okoztak a gyermekeknek.
- *Tilos a gyermekeket szexuálisan zaklatni:* minden gyermeknek joga van a védelemre, a kizsákmányolás minden formájával szemben különös tekintettel a szexuális kizsákmányolásra, gyermekprostitúcióra és a nemi erőszak, szexuális támadás vagy zaklatás minden formájára, ide értve a gyermek kényszerítését törvényellenes szexuális akciókban való részvételre. A gyermekek kizsákmányolását, illetve felhasználását törvényellenes szexuális tevékenységek céljára, valamint a gyermekek kihasználását pornográf bemutatók és anyagok készítése céljára, szintén tiltja ez a jog.
- *A gyermekeknek joguk van véleményük kifejtéséhez:* minden gyermeknek gondolati, lelkiismereti és vallásszabadsági joga van. Minden gyermeknek korának és érettségi fokának megfelelően a bírósági vagy közigazgatási eljárásban részt venni, és ott véleményt nyilvánítani.
- *A gyermekek megválaszthatják saját vallásukat:* joga van minden társas helyzetben a szabad véleménynyilvánításhoz, joga van 14 éves korától a vallási hovatartozását eldönteni.
- *A gyermekeknek joguk van információkhoz jutni:* minden gyermeknek joga van azon információk megszerzésére és birtoklására, mely sajátos szükségletei kielégítéséhez kapcsolódnak. Joga továbbá, hogy minden ezzel összefüggő programhoz hozzáférhessen. Minden gyermeket érintő információ elsősorban a gyermek legfőbb érdekét kell, hogy szolgálja.
- *Különös figyelmet kell fordítani a család nélkül élő gyermekekről való gondoskodásra*
- *Kiemelt figyelmet kell fordítani a menekült gyermekekre:* az EU-s csatlakozás új kihívások elé állítja a társadalmat, mivel a migráció fokozottabban beindult a környező és valamennyi bajba jutott országból. Ez a tény szükségessé teszi a

regionális multikulturális központok létrehozását. Ez természetesen nem zárhatja ki az egyes családok odafordulásait a bajba jutott gyermekekhez, elfogadásuk és befogadásuk érdekében.

- *Fokozottan kell gondoskodni a fogyatékkal élő gyermekekről:* minden emberi lény szabadon születik és egyenlő méltósága és joga van. Fel kell ismernünk azt a fontos tényt, hogy akik fogyatékkal születtek vagy azzá váltak, ne lehessen velük szemben hátrányos megkülönböztetés alkalmazása.
- *A törvénnyel összeütközésbe került gyermekekre kitüntetett módon kell figyelni:* Minden gyermeknek joga, hogy ha megtévedt, összeütközésbe került a törvénnyel, kapjon kellő pártfogói védelmet a szülőtől vagy hivatásos pártfogótól, illetve a civil szervezetektől, mely biztosítja számára a lehetőséget a rehabilitációra és a társadalmi reintegrációra, valamint az elszalasztott esélyek pótlására.

A gyermeki jogok érvényesülése óriási felelőssége a társadalomnak, a családnak. Ha a gyermeki jogok sérülnek, mind szülőként, mind pedagógusként kötelességünk tenni ellene, ugyanakkor a gyermekvédelmi rendszer is segítséget nyújt a gyermekjogi képviselő státusz megszervezésével. A Gyvt. módosítása 2003. január 1-jétől kötelezővé teszi, hogy minden megyében gyermekjogi képviselő működjön. (a képviselő működése 2004. július 1-jétől történt meg.) A gyermekjogi képviselő nem valamennyi gyermek vonatkozásában lát el jogvédelmet és segíti a gyermeket jogai megismerésében és érvényesítésében, hanem a gyermekek egy szűkebb csoportja, a gyermekvédelmi gondoskodásban részesülő gyermekek vonatkozásában végzi feladatát.

A társadalmi méretekben folyó nevelés közösségi terepei közül a család az első, legfontosabb, legszorosabb, legérzelemtelibb közösség a benne felnövekvő gyermek számára. Milyen az a család, amely képes biztosítani a gyermekek és családtagok jó háttérét, biztonságát? „A jó család a társas lét és a bensőséges emberi kapcsolatok semmivel sem pótolható élményét adja a gyermekek számára. Mindez igazi élmény csak akkor lehet, ha ezt a bensőséges kapcsolatot a család valamennyi felnőtt tagja is élvezzi. A családok összetartó ereje, tagjainak erős személyes vonzalma, egymáshoz való ragaszkodása, a gyermek érzelmi biztonsága, a szülő és a gyermek kötődése, minden családnak, egyénnek, sőt a társadalomnak is alapvető érdeke.” (Füle, 1984, 10. p.)

4. Mit tehet az egyes ember azért, hogy jó családja legyen? (Vizelyi Ágnes)

Az ember társas lény, igényli a szeretetet, örömet, boldogságot szeretne adni és kapni egyaránt. A szeretet vágyat és a szeretet különböző formáit már megtapasztalta. Mire alkalmassá válik egy fiatal a jó párkapcsolat kialakítására volt már része a szülői szeretetben, a rokon, baráti szeretetben, a szerelem, erotika egyes tapasztalataiban, a felebaráti szeretetben. A szociális közegében jelenlévő másik emberrel, emberekkel kapcsolatban sokféle formáját ismerte meg a szeretetnek. A biológiai-lelki- szociális érése során idegi-, hormonális-, testi-, lelki-érzelmi változásokon tapasztalatokon esett át. A pszichoszexuális fejlődése pedig az anyához való kötődésétől eljutott a párkapcsolat igényéig. A pszichoszexuális érettségnek két feltétele van: a társ iránti igény és a megfelelő pár megtalálása, alkalmassá válás a harmonikus kapcsolatra.

A kutatások tanúságai szerint a társ iránti igény egybeesik a nemi vágy és a szeretet és szerelem adásának és fogadásának kielégítésével. Azonban a megfelelő pár nem mindig az igény kielégítésére megtalált társ. A harmonikus kapcsolatokra vonatkozó kutatások és a társadalmi tapasztalatok szerint is a hasonlók egymásra találása a tartósabb kapcsolatok jobb előfeltétele. A hasonlók egymásra találásában mind társadalmi mind biológiai okok szerepet játszanak. Minél több a hasonlóság (alkati, lakóhelyi, iskolázottsági, vallási, gazdasági, kulturális stb.), annál nagyobb az esély a harmonikus, tartós kapcsolatra. A hasonlóságok előny jelentenek a munkamegosztásban, a családalapításban, egymás elfogadásában, a kölcsönös segítségadásban. Nem elhanyagolható az a szempont sem, hogy a párválasztási nehézségeket is könnyíti a közös iskola, közös munkahely, közös társaság.

A tartós és életre szóló kapcsolat leglényegesebb ismérvei a következők:

- *Önismeret*, amely segíti az embert a társadalmi eligazodásban, lehetővé teszi az önértékelést, a változást, változtatását. Alapja az önbizalomnak, a kapcsolatteremtési nyitottságnak. A kellő önismeret érett személyiséget feltételez, és ez együtt jár azzal, hogy rugalmasan tud majd alkalmazkodni párjához, majd későbbiekben gyermekeihez, családjához.
- *Az erős érzelmi töltés*: szerelem, elfogadás, szeretet, melyről a későbbiek során még lesz szó.
- *Alkalmazkodó képesség, megértés és egymás kölcsönös alakítása*: ebben az őszinte, nyílt, folyamatos kommunikáció a legfontosabb. A másik szempontjainak meghallgatása, megértése, kompromisszum kötésére való képesség. A családi munkamegosztásban való részvétel, az ellentétek felismerése és tudatos feloldása.
- *Saját múltjának vállalása*: tartós kapcsolatot csak őszintén lehet kötni és fenntartani. Csak így alakulhat ki a közös életben a bizalom és biztonságérzet.
- *A „mi-tudat”*, amely a közös felelősségvállalásnak, a szövetségnek az alapja. Ebből táplálkozik az összetartozás érzése, a családalapítás már a leendő gyermekeikért tudatosan vállalt felelősséget jelenti. A párkapcsolat erős összetartója, ha a fiatalok el tudják fogadni társukat úgy is, mint leendő gyermekeik édesanyját, illetve édesapját. Az összetartozás érzése szoros kapcsolatban van a hűséggel, ami a nemi életben általában kizárólagosságot jelent.
- *Harmonikus, örömteli szexualitás a társak között*: a kölcsönös öröme törekvés, az örömszerzés képessége, a büntudatmentesen, felelősséggel vállalt nemi kapcsolat. A szexuális kultúra elsajátítása, az egyéni különbségek ellenére összehangolt kapcsolat, a szexuális életben is az egymáshoz való alkalmazkodás is alapvető eleme a tartós kapcsolatnak.
- *Egyenjogúság és kölcsönösség a kapcsolatban*: a férfi legyen igazi férfi, a nő igazi nő a szerepeknek nem csupán a biológiai, hanem érzelmi-lelki értelmében is. A szerepek

nem azonosak, de a személyek azonos értékűek még akkor is, ha történelmi, társadalmi tradíciók a közösségi szerepeket és jogokat a nők és a férfiak esetében igencsak másképp értelmezték.

- *Egyéb kapcsolatok ápolása*: a szerelem kizárólagosságot igényel, sokszor nehéz legyőzni a másik birtoklásának, kisajátításának veszélyes készletét. A jó párkapcsolat akkor tartós, ha a két, szerelmesek által összekötött családdal való kapcsolatokat ápolják, nem maradnak el a barátok sem és az egyetemi társakkal, munkatársakkal való viszony is elfogadható. Ne legyen zárt a párkapcsolat.
- Tudatos és folyamatos *tevékenység a kapcsolatért*, a kapcsolat elszürkülése ellen. Szeretetünknek és társunk szeretetének tudatos érzékelésével, a valódi, csak a másikra figyelő együttlétekekkel és a tudatos figyelmességekkel, testi és lelki érintésekkel, a társ egészségének tudatos védelmével sokat tehetünk a párkapcsolatért, a jó család alakításáért.

Biológiai szempontból nézve: már azonosították a szerelem központját az agyban, az ún. neokortexben, a homloklebenyben. Az állatvilágban a párválasztás ösztönvezérelt. Az embernél a szexuális élet kultúrájáról beszélhetünk, a szerelem képességéről. A szerelemnek jól ismert testi jelei vannak (például: izgatottság, elpirulás, szívdobogás), lelkileg jellemzői a lelkesültség, boldogságérzés, a szerelmesünk iránti lobogás, a tudat beszűkülése. Újabb kutatások szerint ezekért a *szerelémhormon* a felelős. Az agyban termelődik és kémiaiilag a *feniletilamin*nak felel meg. (A feniletilamin az amfetaminok csoportjába tartozik. E vegyületcsoport közismerten eufóriát okoz.) A szerelem legfőbb ismérvei a következők:

- a legfontosabb boldogságforrás az ember számára,
- energiát, alkotótevékenységet szabadít fel,
- a személyiségfejlődést jótékonyan elősegíti,
- elfogulttá tesz,
- az intimitás legintenzívebb formájára, „én közlés”-re készítet (szexuális kapcsolat),
- megjelenik a közös gyermek vágya,
- mulandó.

A szerelem különlegesen erős érzelmi jelenség, amely intenzitásából idővel sokat veszít. Ennek a tapasztalati ténynek a magyarázatát is megadja a szerelémhormon: a megjelenését követő körülbelül a szerelem harmadik évében a szervezetben olyan ellenanyagok jelennek meg, amelyek közömbösítik hatását. Ezek az ellenanyagok mintegy védik a szervezetet ettől a túlfokozott állapottól. A szerelem csökkenése után szembesülnünk kell a mindannyiunkban, így párunkban is, meglévő hibákkal, rossz szokásokkal, amelyek a szerelem állapotában vagy nem is látszóttak, vagy jelentéktelennek tündek. Hogy párkapcsolatunk megmaradhasson, ezért kell megtanulni fenntartását. Ebben segítenek a meglévő érzelmek, a megbecsülés, bizalom, erkölcsi előírások, szövetség és a kevésbé lángoló tartós szeretetté szelídült szerelem.

5. A családi élet fejlődése és változásai (Busi Etelka)

A családi élet fejlődési folyamatában elkülöníthető szakaszok vannak, melyek mindig újabb és újabb megoldandó feladatokat hoznak magukkal. Az új fejlődési szakasz elérése új működésmód kialakulását is szükségessé teszi. Egy családot nagyban meghatároz, hogy milyen életciklusban van, és így milyen feladatok megoldása köré szerveződik éppen a család élete. Ennek értelmezéséhez keretet ad a dinamikus családszociológiában ismeretes *Hill és Rodgers- féle családi életciklus modell*. Ez a modell azt mondja, hogy a család folyamatosan megújítja önmagát, méghozzá azért, mert olyan változások, fontos események történnek vele, melyek megváltoztatják, alakítják a családban lévő kapcsolatokat, érzelmi viszonyokat (Dallos - Procter, 2001).

A különböző szakaszokban eltérő kérdésekkel és problémákkal kell szembenézni. Ezeket az újabb feladatokat hívjuk „*normál krízisnek*” (Komlósi, 2000.). Fordulópont jellegű időszakokról van szó, amikor a különböző hatások változtatások kívánnak meg a család életében, működésében. Igazi krízis akkor keletkezik, ha a család nem tudja funkcióit rugalmasan működtetni, nem tud változni, és nem tudja az új szerepek által megkívánt újfajta helyzetet jól kezelni.

A családfejlődési szakaszok a következők:

- Újonnan házasodott pár, gyermek nélkül.
- Csecsemős család
- Kisgyermekes család (2,5 - 6 éves korig)
- Család iskoláskorú gyermekkel (6 - 12 éves korig)
- Család serdülőkorú gyermekkel
- A felnövekedett gyermeket kibocsátó család
- Magukra maradt, még aktív szülők családja
- Inaktív öreg házaspár családja.

Minden szakaszban vannak bizonyos veszteségek, melyeket az új szakaszba lépéssel él, tapasztal meg a család. Nagy kérdés, hogy a család hogyan birkózik meg ezekkel a veszteségekkel, változásokkal. Ha mereven ragaszkodik a régi működésmódhoz, és nem tudja felvállalni az új helyzetet, akkor a fejlődése, a fejlődéssel együtt járó változásokkal való megküzdése is nehezített lesz. Továbbá viszi magával a többi szakaszba is a fel nem dolgozott, éppen ezért problémaként jelentkező változásokat. Ha nem tudja elfogadni, hogy ezek a változások természetes és szükségszerű velejárói a fejlődésnek, akkor negatív kimenetei is lehetnek egy- egy szakasznak.

A következő táblázatban két szakasz veszteségeit, új helyzetének jellemzőit, a szakaszban elérendő célokat és az esetleges negatív (patológiás) kimenet lehetőségeit tüntettük fel.

	<i>Veszteségek</i>	<i>Új szükségletek, újfajta helyzet</i>	<i>Elérendő cél</i>	<i>Problémás kifejelet</i>
6 - 10 éves korú iskolás gyermek a családban	Gondtalanság, a gyermek és a család felelőtlenebb helyzete.	Családon kívüli kapcsolatok bővülése, a szülő esetleges szorongása a gyermek és közvetve a család megmérettetésétől.	A gyermeknél: la-tencia, belső nyugalom, feladattudat, feladattartás. Szülőknél: újfajta kontroll a gyermekkel kapcsolatban és új napi struktúra.	Negatív énkép, görcsös teljesítménycentrikusság, szorongás.
10 - 14 éves korú iskolás gyermek a családban	Belső egyensúly, stabilan elfogadó környezet.	Biztonságkeresés, a kiegyensúlyozatlanság kezelése, szülő-gyermek kapcsolat „hangvétele” változik, a gyermeki és felnőtti viselkedés közötti oszcillálás.	Stabil, konzekvens elvárások, értékrend közvetítése a gyermek felé.	Instabil környezet, értékvesztés.
Serdülő gyermeket (14 - 18 éves korig) nevelő család	Az aszimmetrikus szülő-gyermek kapcsolat, régi családi normarendszer.	A szülőszerep elbizonytalanodása, a gyermek értékkeresése, a családi normák felülvizsgálata.	Új normarendszer és kommunikációs mód kialakítása a családban, a gyermek identitásának megszilárdulása.	Identitás szétesése, deviancia, kriminalitás, a szülő és a gyermek közötti kapcsolat teljes diszharmoniaja.

1. táblázat: A család életciklusai

5. 1. A paranormatív krízisek

A családok életében vannak, illetve előfordulhatnak olyan krízisek, melyekre nem lehet vagy a család nagyon sokszor nem tud felkészülni. Ezek nem adódnak a család fejlődéséből természetesen azokkal a krízisekkel ellentétben, melyeket korábban tárgyaltunk. Ezek közé a paranormatív krízisek közé tartozik a válás, a különböző krónikus betegségek, a munkanélkülivé válás, a migráció, a természeti vagy társadalmi katasztrófák, de krízishelyzetet idézhet elő a mobilitás, az egzisztenciális veszteség és a nagyobb pszichikus trauma (Komlósi és Túry, 2003). Ezekben a krízisekben valamilyen értékcsökkenést élnek meg a benne résztvevők és nagyon fontos a relatív egyensúly visszaállítása. Mindezt azzal lehet elérni, ha a család kommunikál a veszteségekről, és megkeresi azokat az értékeket, melyek a családban vannak. Nagy segítséget jelenthetnek a családot segítő intézmények és a hasonló helyzetben lévőkkel való kapcsolat kiépítése, melyről még a későbbiek során lesz szó.

Mivel a család rendszerként funkcionál, ezért tudnunk kell, hogy a családot érintő krízisek kapcsán a gyermek milyen hatásrendszerbe kerül, milyen erők munkálhatnak a gyermek körül. Például egy olyan családban, amelyik éppen nagyobb távolságra való költözésen esett

át, előfordulhat, hogy a szupportív, támogató közeg hiánya, távolsága okoz problémákat, zavarokat. Hiszen messze vannak a barátok, rokonok, azok az ismerősök, akikre addig számítani lehetett. Előfordulhat az is, hogy a gyermek vagy túlidealizálja vagy teljesen megtagadja azt a helyet, azokat a gyökereket, ahonnan érkezett, ezek a jelenségek pedig az új környezetbe való beilleszkedését és pszichés jóllétét is veszélyeztethetik. Pedagógusként át kell gondolnunk, hogy azok a fiatalok, akikkel kapcsolatba kerülünk milyen aktuális nehézségekkel, kérdésekkel küszködnek, küzdenek, mely megküzdés sikeressége befolyásolhatja szociális kapcsolataikat és tanulási teljesítményüket egyaránt.

6. A diszfunkcionálisan működő család (Busi Etelka)

A családi rendszer diszfunkcionálisan is működhet. Ez azt jelenti, hogy a gyermeknek megmerevedett és célszerűtlen viselkedési mintákat közvetít, megpróbálja lezárni határait a külső környezet hatásai elől, belső egyensúlya pedig nagyon instabil. Több szempontból, többféle megközelítésből is beszélhetünk a család diszfunkcionalitásáról.

Az egyik ilyen eset, amikor egy-egy új családfejlődési szakaszban felmerülő új feladattal, szerepváltozással nem tud megbirkózni a család. Ez történik például akkor, ha az előző időszak számos értékének elvesztése miatti frusztráció nagy, vagy ha az új helyzethez való alkalmazkodás a merev szabályok és struktúra miatt nehezített (Kömlösi, 2000). A család alkalmazkodásában ekkor valószínűsíthetően probléma lép fel.

A családban úgynevezett *homeosztatiszikus mechanizmusok* tartják fenn az érzelmi és viselkedési egyensúlyt. Az egészséges családoknál a családtagok nagy mozgásszabadsággal rendelkeznek, de úgy, hogy nem veszélyeztetik a család mint egész egyensúlyát. Az ilyen család nem zárkózik el a külvilágból érkező hatások elől, azokat könnyebben befogadja, és rugalmasan reagál is azokra. Így képes problémáival kapcsolatban is új megoldások találására.

A súlyosan diszfunkcionális, rosszul működő, vagy ahogy ezt Forward írja: „*mérgező*” családok (Forward, 2000) sokkal szűkebb válaszkészlettel rendelkeznek. Kevés figyelmet fordítanak az egyes családtagok egyéni érzékenységére, véleményére. Zűrzavaros módon vagy nagyon mereven ragaszkodnak olyan hiedelmekhez, szabályokhoz, melyek meggátolják a család fejlődését, változását például „a felnőttek mindig igaza van”, „csak úgy lehet csinálni a dolgokat, ahogy én mondom”. A szülők ilyen és hasonló kimondott vagy rejtett hiedelmeket kommunikálnak a gyermekek felé ezekben a családokban, ezáltal torzítva a realitást.

Rejtett vagy nyílt zavarok azonban a *családi légkörben* is megmutatkozhatnak. Ezek a személyiségfejlődésben okozhatnak nehézségeket, problémákat. Ha egyenlőtlen szülői viszonyok állnak fenn és a társas kapcsolatok disszonánsan alakulnak a családban, akkor a szülők védelmi-ellenőrzési funkciója csorbát szenved. Az érzelmi bizonytalanság miatt a családi kontaktusminták torzulnak, kedvezőtlen viselkedési formák rögzülnek.

A „*mérgezően*” működő családokban az érzelmi kötelékek hiányoznak vagy erősen torzulnak, és a család nem tekinthető biztonságos érzelmi bázisnak. A szülők közötti interakciók hiányoznak vagy nem adekvátak, és az egész családra (családon belüli, valamint a család és a külvilág közötti) eltorzult kommunikációs háló jellemző. A feszültségek leküzdésében nem biztosít társas támaszt a család ezekben az esetekben és a nevelési eljárások is vagy hiányoznak vagy szélsőséges formákat öltenek (Barnes, 1991).

Érdekes ezzel kapcsolatban átgondolni Ranschburg elemzéseit a *szülői attitűd* gyermekekre gyakorolt hatását illetően (Ranschburg, 1993), aki a meleg-hideg és az engedékeny-korlátozó dimenziók mentén elemzi a szülői nevelési stílust.

A meleg az elfogadó, szeretetteljes magatartást takarja, míg a hideg az elutasító, távolságtartó attitűdöt. Az engedékeny stílusban rugalmas szabályok vannak, a korlátozóban mereven és kötelezően betartott szabályok, melyek megszegéséért erős szankciók járnak (Ranschburg, 1993). A *meleg-engedékeny nevelői stílusban* a szülők szeretetet, elfogadást kommunikálnak a gyermek felé. A gyermekeknek szabad tévedniük, s emellett pozitívan fordulnak a világ felé, kreatívak, aktívak, barátságosak, sikerkeresők, nyitottak.

A *meleg-korlátozó* szülők túlgondozóak, túlvédőek, és ezáltal a gyermekek nagy valószínűséggel konformisták lesznek. Az agresszió befelé fordul, és szorongásban nyilvánul meg. Megfelelő szabályzórendszerrel (lelkiismereti funkciókkal, moralitással jellemezhetőek), dependensebbek, de kevésbé kreatívak és kevésbé szociálisak.

A *hideg-engedékeny* attitűd mellett a gyermek belső konfliktusaiból származó antiszociális agresszió kibontakozhat. Az ilyen stílusban nevelők nem nyújtanak modellt a

gyermek számára, mivel a szeretetlenség nem vonzó. A legtöbb fiatal korú bűnelkövető közülük kerül ki (Ranschburg, 1993).

A *hideg-korlátozó* miliőben a szülő érzelmi elutasítása a gyermek felé a fizikai büntetésben, a minimális számú szülő-gyermek interakcióban nyilvánul meg, miközben odaadó gondoskodását, önfeláldozását hangoztatja. Ez az ambivalencia, ellentmondás büntudatot kelt a gyermekben, és megnövekedett agresszióját maga ellen fordítja. Súlyos következménye lehet ennek a nevelési környezetnek, hogy a bizalmatlanság nemcsak a szülővel kapcsolatban alakul ki, hanem a felnőtt világ egészével szemben generalizálódik, általános lesz. Ezek a gyerekek kudarcra kerülnek, szoronganak a feladatoktól. Látható tehát, hogy a nevelési stílus, légkör is számos alkalmazkodási nehézséget, sérülékenységet rejthet magában.

A szülők gyermekek felé irányuló attitűdjein kívül az egymás iránti érzelmeik is nagyban befolyásolják a család működését, érzelmi viszonyait. Egy családon belüli kapcsolatokat kutató vizsgálat azt találta, hogy ott jelentkezik több gyermeknevelési probléma, ahol a házastársak egymás iránti kapcsolata nem megfelelő (Hansen, 1981). Ha egymás iránt túlzottan motiváltak, szimbiotikusan viselkednek a házaspárok, akkor a gyermekek hozzáférhetősége a szülőhöz elégtelen lesz, ez azt jelenti, hogy a gyermekek hiányt szenvednek szülői szeretetben, gondoskodásban vagy akár az egyik szülő figyelmét kell nélkülözniük, mert a másik féltékeny a gyermekekkel töltött időre. Ha konfliktus adódik ilyen esetekben a szülők között, akkor a gyermek figyelme túlzottan a szülők felé fordul (hiszen egyikük szeretetét sem akarja elveszíteni) és elvonódik saját fejlődéséről.

Előfordulhat az is, hogy a szülők alulmotiváltak egymással kapcsolatban. Ekkor a gyermekek számára túlságosan hozzáférhetővé válnak, ami azt jelenti, hogy a társtól hiányolt szeretetet is a gyermekektől kívánják megkapni.

A fentiekén kívül számos probléma adódhat a *családi kommunikáció* zavaraiából is, melyeket teljesen nem lehet elválasztani az érzelmi biztonság-bizonytalanság tengelytől sem. Ilyen kérdés a *rejtett érzelmi elhanyagolás* jelensége is, amely Bowlby nevéhez fűződik (Mérei, 1984; György, 1965). Ekkor a gyermek és környezete között emocionális félreértés tapasztalható. Az anyának van bizonyos elvárása a gyerek reakcióival szemben, a gyermek azonban ritkán felel meg egészen ennek a ki nem mondott, meg nem fogalmazott képnek, amit az anya magában hordoz (pl. hogy mindig mosolyogjon vissza rá a gyermek, érezze meg, mikor kell az anyának több közelség és mikor egy kis távolságtartás és viselkedjen eszerint stb.). Az anya türelmetlen lesz, elégedetlen, a gyerek pedig daccal reagál, hiszen neki is vannak elvárásai. Egyikük sem kap megerősítést, mindketten csalódnak a másikban, ez a csalódás azonban nem tudatos, így alakulhat ki az a félreértés, ami serdülőkorban akár nagyfokú felnőtt-ellenességben jelentkezik. Az anya szereti a gyermekét, de valamiképpen rosszul. Rejtett vágyai megvalósulását várja tőle, vagy pl. kárpótlást sikertelen életéért. Ezek a szakadékok eltorzíthatják a kapcsolatokat, a gyermekben érzelmi elhagyatottság érzését keltik. Megzavarja közeledését a valósághoz, és érzelmi kapcsolódó képességét a külvilághoz, ami pedig nevelhetőségének legfőbb alapja.

A családi kommunikáció másik nagy zavara lehet a *kettős kötés* jelensége. A metakommunikáció szerepe csakúgy, mint életünk minden területén, így a családban is kiemelt jelentőségű a kommunikációban. Már a beszéd kialakulása előtt is kommunikálunk, és mivel akkor ezeket a nem nyelvi kifejezőeszközöket használjuk fel, alkalmazzuk és értelmezzük a környezettel való kapcsolattartásban és alakításban, mélyen rögzülnek és automatikusan előhívódnak. Ezért később az esetlegesen bizonytalan helyzetekben, amikor nem tudjuk, hogy a szemünknek vagy a fülünknek higgyünk, ezekre a nonverbális jelekre támaszkodunk. Ezek a nem nyelvi kifejezőeszközök érzelmi, hangulati tartalmat adnak mondandónknak, módosíthatják a közléseink jelentését, sőt, meg is cáfolhatják azt. Előfordulhat, hogy szándékaink ellenére mást közlünk a nemverbális csatornán, és a gyermek

aszerint cselekszik, azt a közlést tartja igaznak. A kettősség tehát a szóbeli és a nemverbális kommunikáció kettősségét jelenti. A családban a gyermek súlyos konfliktushelyzetbe keveredik, ha folyamatosan egymásnak ellentmondó üzeneteket kap a nonverbális és a verbális csatornán. Kettős kötéssel kommunikáló családban a gyermek felnőve gyanakvó, mindenkit fürkésző ember lehet, aki vagy csak a verbális jelekre figyel, vagy azt negligálja teljesen. Például ha szóban azt mondják neki, hogy nagyon kíváncsiak, mi történt vele aznap, viszont a testnyelv egészen mást közvetít, távolságot tartanak, nem vesznek fel vele szemkontaktust, elfordulnak tőle stb. Ebben az esetben a gyermek inkább ez utóbbi reakcióknak hisz. Ha folyamatosan azt tapasztalja, hogy a két csatornán érkező üzenet eltér egymástól, akkor egy idő után kialakulhat az, hogy minden üzenet mindent jelenthet és éppen ezért semmi nem jelent semmit a gyermek számára.

A kommunikáció és a családi interakciók elemzése kapcsán elkerülhetetlen beszélnünk a társas kapcsolatokban tetten érhető *játszmákról*, Berne fontos tranzakcióanalitikus fogalmáról (Berne, 2000). A másik ember jelentőségét életünkben szociális érintések által tanuljuk meg, melyekben az elismerések és a gyengédség szükséglete irányít. Berne azt mondja, hogy ott jelentkeznek lelki rendellenességek, ahol az embernek nincs spontán és természetes lehetősége elismerés és gyengédség szerzésére. Ahol nem kölcsönösség és egyenrangúság van, ott az egyén a kontaktusok örömét manőverekkel, játszmákkal rontja el. Berne szerint legnagyobb szükségletünk a társ szükséglete, és a társak elismeréséért alakítjuk kapcsolatainkat. A kapcsolatok elemi egységét *tranzakcióknak* nevezi, mely során a nyereség a partnertől kapott elismerés, öröm. A legnagyobb jelentősége az intimitás helyzeteknek van, mert ezek a szokásosnál nagyobb érzelmi összetartozáson alapuló kapcsolati formák. Ezért fontos, hogy a családban milyen viselkedési mintákkal, kapcsolati módokkal találkozik a gyermek, mennyire kapja meg a kellő elismerést, gyengédséget és mennyire kapja meg ezeket spontán módon, vagy mennyire kell ezek eléréséhez játszmákat indítania. Ha az ember nem tud kellő „simogatáshoz” jutni, akkor *játszmákhoz*, ún. Game-ekhez folyamodik. Ezek pótlék jellegű, egyéni haszonért játszott, manőverjellegű viselkedések, ezért rosszul alkalmazkodó viselkedést produkálnak és nemcsak a családon belül, hanem azon kívül is.

A következőkben még érintjük a családok diszfunkcionális működését a következő fejezetben, amikor is a veszélyeztetett családokról, illetve a családon belüli erőszakról szólnunk.

6. 1. A válás és hatása a gyermekekre (Magyar Erzsébet – Busi Etelka – Hegedűs Judit)

Válás alatt általában azt szokás érteni, ha egy házasságnak véget vet a családjogi bíró. A válás azonban több ennél. Szinte mindig hosszan elhúzódó folyamat, melyben két embernek belsőleg is el kell szabadulnia egymástól, hogy újra nyitottá váljanak önálló életük folytatására. A válás elszakadás is az ember saját múltjától, nem olyan értelemben, hogy elfelejtse, hanem úgy, hogy a megélt eseményeket, megszenvedett tapasztalatként fordíthassa a jövőben saját hasznára. Mindezekhez a történésekhez idő kell, itt csaknem mindig évekről van szó.

A gyerekeknek szintén elszakadást jelent a válás. Elválasztják őket, mégpedig szeretetük tárgyától, amelytől nem akarnak elfordulni, szükségük van rá további fejlődésükhöz. A felnőttek számára a válás életük újjászervezésének kezdete lehet, a gyerekek számára viszont kínzó apa- vagy anyahiány kezdete. A gyerekek a válási krízisben sem képesek és nem is akarnak leválni a másik szülőről.

Annak a gyereknek, aki a különválás után az egyik szülővel él, először is a másik elmenetelét kell tapasztalnia. Pusztán ez a tapasztalat is azt az érzést kelti benne, hogy olykor nyilvánvalóan nem biztos a szülők megmaradása gyerekük mellett. Talán már a vele élő szülő sem egészen biztos pont. Az újabb elszakadástól való félelem készteti a gyermeket arra, hogy szinte öntudatlanul átvegye az őt nevelő szülő reakció és érzésmintáit, azért, hogy ne tegye meg a vele maradt szülője is azt, amit egyszer már megtapasztalt, hogy elhagyták.

A gyerekek belsőleg gyakran a régi család helyreállítását akarják, vagy legalábbis azt, hogy zavartalanul hozzáférhessenek a másik szülőhöz. Rossz, ha arra kényszerülnek, hogy mindkét szülő elől elrejtsek a másik iránti érzéseiket. Az elfojtott érzelmek azonban alapanyagát képezik egész sor rendellenességnek és súlyos viselkedészavaroknak is.

A gyerekek érdekében lenne igazán fontos, hogy – amennyiben a válás valóban szükséges – a házasság felbontása utáni konfliktusok kevésbé élesek és rövidebbek legyenek. Az ehhez szükséges szakszerű támogatás nemcsak a szülőkön, hanem elsősorban a gyerekeiken segíthetne.

Judith Wallerstein összefoglalta azokat a *pszichológiai feladatokat*, melyeket a gyermeknek a válás esetén meg kell oldania annak érdekében, hogy pszichés fejlődése ne károsodjon (Vajda, 1994. 318. p.):

- Elfogadni a házasság felbomlásának tényét.
- Nem elköteleződni a szülői konfliktusokban és feszültségekben, folytatnia kell a mindennapos tevékenységét.
- Feldolgozni a veszteséget.
- Feldolgozni a haragot és az önvádat.
- Elfogadni a válás állandóságának tényét.
- Realisztikus reményekkel kell rendelkeznie a kapcsolatot illetően.

A válás problémájának feldolgozásában a szülők is igen sokat segíthetnek a gyermeknek. Gyakori hibaként említhető a *szülői rivalizálás*, amelynek különböző módszerei ismertek. Ezek közül érdemes néhányat kiemelni:

- Megfigyelhető, hogy a korábbihoz képest fokozottabban engedékenyebbek, türelmesebbek a szülők. Változatos programszervezéssel, nagyobb időráfordítással igyekeznek „magukhoz kötni” a gyermeket.
- Állandó ajándékozás, korrumpálás anyagi eszközökkel.
- A szülő nem korlátozza, nem tiltja, bünteti a gyermek nem megfelelő viselkedését.

- Amit az egyik szülő követel vagy megtilt, a másik szülő engedi, támogatja.
- Gyakran teljesíthetetlen ígéreteket tesznek a gyermeknek.
- Az egyik szülő próbálja a másik szülővel való kapcsolattartást gátolni.
- Minden a másik szülővel szemben tanúsított negatív megnyilvánulást jutalmaz.
- Gyakori módszer a büntudatkeltés érzelmi zsarolással: „ha elmész apáddal, én egyedül leszek egész nap...”
- Fenyegetés a másik fél választása esetében.
- A már különélő szülő gyermekkel való kapcsolattartásának akadályozása különféle módszerekkel.

Ezek a rivalizálások is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a gyermek a válás tényét miként éli meg, milyen reakciókat fog „produkálni a gyermek”. Pedagógusként úgy gondoljuk, hogy nagyon fontos ezen reakciók ismerete, hiszen ezek kezelésével esetlegesen megelőzhetjük a probléma elmélyülését.

Megnevezés	3-5 éves	6-8 éves	9-12 éves	13-18 éves
	Gyermek			
Normál reakciók	Fokozott ragaszkodás, rémület, regresszió, elhagyástól való félelem	Meghatározatlan szomorúság és harag, vágyakozás a távollévő szülő után, félelem a visszautasítástól, félelem, hogy bármitől megfosztják, az agresszió kiélésének zavari	Intenzív, meghatározott tárgyra irányuló harag, szégyen, identitás- és lojalitásproblémák	Kiábrándultság, harag, szomorúság, gátlásosság vagy nyugtalanság, saját jövőképevel kapcsolatos aggodalmak, partnerkapcsolati problémák
Zavarok az alkalmazkodásban /csak ha a tünetek tartósan fennállnak/	Depresszió, tartós önvádolás, ágybavizelés	Koncentrációs zavarok, depresszió	Romló iskolai teljesítmény, elszigetelődés és /vagy agresszió a kortárs csoportokban, depresszió, alacsony önértékelés	Éretlen szexuális kapcsolatok, vagy a szexualitás teljes elutasítása, szoros viszony az egyik szülővel
Alkalmazkodási stratégiák	Fantáziák, kivetítések, idealizálás	Tagadás, kényszeres viselkedés, makacs békítési fantáziák	Konstruktív tevékenység, tudatos szövetség az egyik szülővel, érzelmek és gondolatok tudatos szabályozása	Visszahúzódnak, érzelmi leválás, felgyorsult érés

2. táblázat: A különböző életkorú gyerekek reakciói a válásra (Bognár – Telkes, 1986, 95. p.)

7. Minden problémás gyermek mögött problémás család áll!

Korábbi fejezetben áttekintettük a diszfunkcionálisan működő család jellemzőit, de nem tértünk ki részletesen arra, hogy mindezek a diszfunkciók a gyermek fejlődésére miként hatnak. Ebben a fejezetben két olyan témáról lesz szó, ahol a családok nem megfelelő működésének következményeit vizsgáljuk meg: megnézzük a veszélyeztetett családok és a benne nevelkedő gyermekek jellemzőit; foglalkozunk a családon belüli erőszak jelenségéről. A fejezetben kitérünk a hátrányos helyzet fogalmára, amely nem jár együtt automatikusan a diszfunkciókkal, de az ilyen családi közegben élő gyermekek esélyegyenlőségének biztosítása nehezebb feladatot jelent.

7. 1. A hátrányos helyzetű család és gyermek (Vizelyi Ágnes)

A szakirodalomban a hátrányos helyzet fogalma rugalmas, és a konkrét gazdasági-társadalmi helyzethez igazodva, a környezethez alkalmazkodva relatív, változó kategória. (A témáról lásd még az *Esélyegyenlőtlenség és méltányos pedagógia* című kötetet.) Liskó Ilona (1997) megfogalmazásában *hátrányos helyzetű gyermekeknek* azok tekinthetők, akik itt és most vannak hátrányban, vagyis az adott gyermek, illetve tanuló közösség átlagánál rosszabb családi és társadalmi környezetben, helyzetben élnek.

Papp János a gyerek helyzetére vetítve a következőkben jelöli meg a *hátrányos helyzet jellemző megnyilvánulásainak okait*:

- A gyermek környezetéből adódó okok miatt hátrányos helyzet: a család hiánya, vagy az ép család hiánya; a deviáns mikrokörnyezet szocializációs ártalmai;
- A gyermek személyiségéből adódó (pl. helytelen családi nevelés) okok miatt hátrányos helyzetű (deviáns magatartás, tanulási nehézségek, motiválatlanság stb.);
- Anyagi okok miatt hátrányos helyzetű (kevés jövedelemből él a család, munkanélküliség, sok gyermeket tart el a család, rosszul felszerelt, egészségtelen vagy szűkös lakáskörülmények, vagy a lakás hiánya stb.);
- Egészségügyi okok miatt hátrányos helyzetű (ez lehet a gyermek vagy bármely családtagjának egészségügyi károsodása);
- A szülők alacsony iskolai végzettsége.

Minden hátrány több szempontból is hátrányos helyzetet jelent, azaz a fenti kategóriák mindegyikébe tartozók besorolhatók a *halmozottan hátrányos helyzetű* kategóriába. Azonban a halmozottan hátrányos helyzet egyes elemeinek mértéke más gyermekekénél. Összességében láthatjuk, hogy a hátrányos helyzet fogalmát, illetve jelenségét a családi helyzetből eredeztethető pszichikus, biológiai és szociális összetevők alapozzák meg.

Ha a közoktatási intézmények minősítik hátrányos helyzetűnek a gyermeket, mindig együtt kell, hogy járjon a *segítségadás kötelezettsége*, a gyermek kedvezőtlen, többiekhez viszonyított helyzetének enyhítése. Az iskolákban hátrányos helyzetűnek tekintik azt a tanulót, akinek iskolai munkáját, előmenetelét, öröklött, vagy szerzett károsodások, környezeti ártalmak, vagy rossz szociális-családi kapcsolatok akadályozzák. A hátrányos helyzet könnyen vezet iskolai kudarcokhoz, amely pedig ma biztos leszakadást jelent, azaz kiszorulást a társadalomból. A hátrányos helyzet nem kezelése nagyon gyorsan veszélyeztetett helyzetet teremthet a család, a gyermek életében.

7. 2. Mit jelent a veszélyeztetettség? (Vizelyi Ágnes – Hegedűs Judit)

A mindennapi szóhasználatban a hátrányos helyzet és a veszélyeztetettség különbsége gyakran egybe mosódik. Ha a két oldal elválasztásának van létjogosultsága, a veszélyeztetett helyzetben nem a szociális ártalom hangsúlyos, hanem inkább a pszichikus. A hátrányos helyzet és a veszélyeztetettség kölcsönhatásban állnak egymással. A hátrányos helyzet gyakran magába foglalja a veszélyeztetettséget is. (A témáról lásd még az Esélyegyenlőtlenség és méltányos pedagógia című kötetet.)

A negatív családi háttér, mint a tanulók iskolai eredményeinek, vagy eredménytelenségének egyik oka szempontjából igen fontos kiemelni, hogy a veszélyeztetettség gyökerét a család társadalmi és érzelmi korlátozottságában szükséges keresni.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy fentiekből úgy tűnhet, mintha a veszélyeztetettség együtt járna a rossz szociális körülményekkel, bár ez utóbbi megállapítás már tovább tekint. A veszélyeztetettség és az ezzel együtt gyakran együtt jelentkező hátrányos helyzet nem csak a szociálisan hátrányos helyzetű családokban fordulhat elő, veszélyeztetett lehet az a gyermek is, aki szociálisan bármilyen jómódban élhet, de családjá nem funkcionál kellőképpen, mint támogató rendszer nem áll folyamatosan a gyermek mögött, tehát érzelmileg korlátozott a működése.

A gyermek fejlődését, nevelését veszélyeztető tényezők közül külön csoportba kell sorolni a gyermek testi fejlődését és egészségét veszélyeztető okokat, ilyen például a méhen belüli életben bekövetkezett károsodások, szülés közben keletkezett sérülés, a gyermek, illetve a családtagok hosszú vagy súlyos betegsége, egészségtelen életmód, lakókörülmények, étkezés vagy családjának tartósan rossz anyagi, szociális helyzete.

A veszélyeztető okok második nagy csoportját a *pszichés károsodások* alkotják, például az elárulás, a hospitalizálódás, vagy a családi struktúrából adódó tényezők, illetve a családi légkörből adódó veszélyeztető okok. Ezek lehetnek az érzelmi kötődések zavarai, a családtagok egymással szembeni felelőtlensége, a rideg, merev, érzelemszegény, megfélemlítettségtől terhes családi légkör. A pszichés károsodások okai között a családi nevelés legjellemzőbb hibáit, túlzásait is meg kell említenünk: például a szülők pedagógiai kultúrátlanságból adódó hozzáértés hiánya; következetlenség; alkalmakra időzített „vasárnapi nevelés”; a szülők közötti vélemény különbségek a nevelési kérdésekben; a szigor és kényeztetés túlhajtása; a gyerektől követelések hiánya; korához és képességeihez képest magas mérce, az ellenőrzés és felügyelet hiánya, a szülők szembeállítás az iskolai neveléssel nyílt vagy leplezett formában.

A családi élet súlyosabb ártalmait jelentik és a testi és szellemi fejlődését egyaránt gátolják a következők: az alkoholizmus, a brutalitások, az erkölcstelen, bűnöző családi környezet, azaz a *deviáns viselkedési formák* jelenléte a családon belül.

7. 3. A deviancia (Vizelyi Ágnes)

A deviancia eltérést, átlagtól való eltérést jelent. Az 1970-es években, kiemelt kutatási főirányként foglalkoztak a kutatók a társadalmi beilleszkedés zavaraiival. Eredményeik gyakran azt mutatták, hogy a társadalomba való beilleszkedési zavarokkal küzdők leggyakrabban az átlagtól eltérő jellegzetességekkel jellemezhető családokból kerülnek ki. E vizsgálatok miatt, a köznyelvben, a deviancia fogalmához hozzárendelődött egy látens negatív ítélet. (A témáról lásd még az Esélyegyenlőtlenség és méltányos pedagógia című kötetet.)

A gyermek és felnőttkori deviáns megnyilvánulások szorosan összefüggenek a hátrányos helyzet és a veszélyeztetettség fogalmával. A deviáns viselkedést a kutatók több okra vezetik vissza, abban azonban összecsengenek a vélemények, hogy a deviáns megnyilvánulások

létrejött az előzmények sajnálatos kombinációja nyomán, a külső feltételek és az egyén pszichikus jellemzői közötti bonyolult kölcsönhatás következménye (Kósáné, 1989).

Kozma Tamás deviánsként azt a magatartást jellemzi (Kozma, 1975), amely bizonyos normákat, előírásokat megszeg, az elismert társadalmi kultúrába beilleszkedni nem tud. A kutató e *deviáns magatartásforma négy fő típusát* különbözteti meg: az öngyilkosságot, az alkoholizmust (drog), a bűnözést és a mentális zavarokat. A kutatók nagy része a deviáns viselkedési formák újratemelődésének bázisát a marginális, a többszörösen hátrányos helyzetű, a változásra nem képes emberek sokaságában látja.

Pataki Ferenc álláspontja szerint a deviancia nélküli társadalom látomása csak naiv illúziónak minősíthető, kivált ha a modern tömegtársadalmak civilizációs és kulturális viszonyait tartjuk szem előtt. Szerinte a deviáns viselkedés napjainkban minden ízében egyetemes és internacionális, globális jelenség.

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy deviáns viselkedésű az a gyermek, fiatal, aki a társadalmi együttélés szabályaitól eltér, tehát egy szabály nélküli viselkedés, amely antiszociális magatartásformákban jelenhet meg. A kialakulásához vezető tényezők közül kiemelten veszélyeztető a negatív családi környezet, a családban élő deviáns szülő vagy más felnőtt, a család súlyos működési zavara, a szocializációs folyamatban gyermek és ifjúkorban jellemző mintakövetés, amelyek összefügghetnek a bűnelkövetővé, pszichotróp- anyag fogyasztóvá, neurotikussá válással.

8. Erőszak a családban (Hegedűs Judit – Vizelyi Ágnes)

Napjainkban egyik leggyakoribb téma a családon belüli erőszak problémája. A családon belüli agresszió irányulhat egyrészt a házastárs, másrészt a gyermek, harmadrészt pedig az idős rokon ellen. Ebben a fejezetben kiemelten a családon belüli gyermekbántalmazásról szólnunk.

A mai napig is komoly problémát okoz a gyermekbántalmazás fogalmának meghatározása. Hazánkban a legelfogadottabb definíciót a WHO meghatározása adja. Eszerint „a gyermek bántalmazása és elhanyagolása (rossz bánásmód) magában foglalja a fizikai, és/vagy érzelmi rossz bánásmódot, a szexuális visszaélés, az elhanyagolás vagy hanyag bánásmód, a kereskedelmi vagy egyéni kizsákmányolás minden formáját, mely a gyermek egészségének, túlélésének, fejlődésének vagy méltóságának tényleges vagy potenciális sérelmét eredményezi egy olyan kapcsolat keretében, amely a felelősségen, bizalmon vagy hatalmon alapul.”¹

E meghatározás is arra utal, hogy külön kell választani az elhanyagolást, valamint a bántalmazás fogalmát. *Fizikai elhanyagolásról* beszélünk akkor, amikor a gyermek fiziológiai szükségleteit nem elégítik ki, például éheznek, vagy a higiénés viszonyok nem megfelelőek, nem biztosítottak az orvosi ellátás feltételei. *Érzelmi elhanyagolás* történik akkor, amikor az érzelmi biztonság, az állandóság, a szeretetkapcsolat hiányzik, a gyermek érzelmi kötődését durva elutasítják, vagy a gyermek jelenlétében erőszakos, durva magatartást tanúsítanak más családtaggal szemben. A tankötelezettség nem teljesítése esetén *nevelési-oktatási elhanyagolásról* beszélünk.

Az elhanyagolás mellett a bántalmazás típusait is fontos áttekinteni. A *fizikai bántalmazás*nak számos típusa van, szinte azt mondhatjuk, hogy az elkövetők fantáziája határtalan az elkövetési módok megválasztásában. Fizikai erőszak például a csípés, megszorítás, lökdösés, rázás, forró vízzel leforrázás, leöntés, megégetés, sarokba szorítás, korlátozás, tárgyjal megdobálás, ütés, rúgás, csonttörés, az orvosi kezelés megakadályozása. *Pszichés bántalmazás* esetén egy gyermek érzelmeivel való tartós visszaélésről beszélhetünk, amely a gyermek érzelmi fejlődésére súlyos és tartósan káros hatást gyakorol. Ide tartozik a gyermekekben az értéktelenség, a szeretetlenség, az ignorálás, a lealacsonyítás, a kigúnyolás, a hasznavehetetlenség érzésének keltése, amely alacsony önértékeléshez, az önelfogadás képtelenségéhez, kötődési nehézségekhez vezethet. Gyakori elkövetési mód a megalázás, az érzelmi zsarolás, valamint a gyermek kedvenc tárgyainak tönkretétele, állatainak megölése. A gyermekek elleni *szexuális bántalmazás* leginkább a családon belül jelenik meg. Különbséget kell tenni a szexuális erőszak fajtái között aszerint, hogy a kapcsolat létrejött-e vagy sem. Ez utóbbi csoportba tartoznak az exhibicionistákkal való találkozások, a szexuális kapcsolatban való kontaktus nélküli részvétel, mint például pornográf filmek vetítése. A létrejött kapcsolatok csoportjába tartoznak, például a nemi szervek simogatása, a szexuális kapcsolat, valamint az orális vagy anális közösülés.

Az elhanyagolás és bántalmazás tüneteinek minél korábbi felismerése nagymértékben segíthet abban, hogy a gyermek szakszerű segítséget kapjon. A családon belüli gyermekbántalmazással kapcsolatban általános tapasztalatunk, hogy ez gyakran éveken át tartó folyamat, amelyben általában a gyermek arra szocializálódik, hogy a bántalmazás egy természetes dolog, vagy pedig a büntudat kialakulásával rosszaságának büntetéseként értékeli.

Érdeemes néhány, a gyermek viselkedésében mutatkozó, bántalmazásra utaló jellegzetességet kiemelni:

¹ Herczog Mária és Kovács Zsuzsanna: A gyermekbántalmazás és elhanyagolás megelőzése, felismerése és kezelése. Módszertani ajánlás tervezet IV. házi orvosok, házi-gyermekorvosok, védőnők, gyermekegészségügyi szakemberek részére. <http://irm.gov.hu/csaladonbelul/?ri=505&ei=3> Letöltés ideje: 2006. július 2.

- levertség, szomorúság, csökkent örömkészség
- bizonytalanság, önértékelési zavarok, csökkentértékűség érzése
- túlbuzgóság, teljesítési kényszeresség
- figyelmetlenség, tompaság
- agresszivitás, nehezen kezelhetőség
- mozgásos fejlődési zavarok: túlmozgásosság /hiperaktivitás/, vagy mozgás-gátoltság
- az autonómiára való törekvés teljes hiánya
- szorongás, depresszió
- fáradtságérzet, sírás
- fejlődési visszaesések (pl. beszéd, mimika, érdeklődés)
- tanulási és szociális zavarok

A bántalmazás sok esetben generációról-generációra „hagyományozódik” (Révész, 1999). Modellje rámutat, hogy arra, hogyan válik a bántalmazott gyermek bántalmazó szülővé. A bántalmazás legfőbb rizikófaktorai a következők:

- a család szociális izolációja
- a szülők munkanélkülisége és devianciája
- a szülők bántalmazó gyermekkorra
- a szülők mentális betegsége
- kapcsolati, kommunikációs zavarok a családban
- eltérő nevelési értékek a családban
- a szociális és támogató rendszerek hiánya
- a gyermekek fejlődési zavarai

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy vannak- e különösen kiszolgáltatott életszakaszok? A válasz határozott igen. Vannak a gyermek fejlődésének olyan életszakaszai, amikor még aránylag jól működő családokban is megnövekedhet a késztetés a gyermek bántalmazására, ezáltal súlyos károk okozására a gyermek fejlődésében. A gyermekbántalmazás okai, mint láttuk, sokfélék és nehezen tipizálhatóak. Ezekben a kritikus életszakaszokban a gyermek különösen veszélyeztetettnek tekinthető, mert személyiségfejlődésében az adott szakasz fejlődési jellemzői különösen kiszolgáltatottá teszik.

Az első ilyen kiszolgáltatott életszakasz a csecsemőkor. Ebben az első kb.18 hónapban alapvető az anya (a szülő, vagy állandó gondozó felnőtt személy) jelenléte. A szülő-csecsemő kapcsolatban rendkívül fontos a visszajelzés, mert ez tanítja meg a gyermeket arra, hogy jelzéseket adjon. Lényeges a testközelség, amely a táplálás mellett a csecsemő biztonságigényét elégíti ki. Az érzelmi élet fejlődése szempontjából, pedig egyenesen kritikus időszakról van szó. Sajnos nem eléggé köztudott, hogy az érzelmi élet jórészt tanult. Ha életének első időszakában a kisgyermek nem részesül anyai gondoskodásban, ha keveset foglalkoznak vele, ha nincs állandó kapcsolata egy felnőtt személlyel, akinek beleegyező mosolyát, bátorító biztatását megkapja, hogy például valamit odaadjon, másszon, elvegyen, megszólaljon, akkor a külvilág számára érdektelenné válik. A legszembetűnőbb elmaradás az ilyen jogfosztott és fejlődésében megakadályozott gyermeknél a beszédfejlődésben mutatkozik. Az egyedfejlődésnek ez a stádiuma valóban a személyiségfejlődés legnagyobb lehetőségeinek korszaka, de éppen ezért a nagy veszteségeké is. A manuális, a mentális, a kapcsolatteremtő képességek, az érzelmi élet egész életre szóló megalapozásának az időszaka ez. Megfelelő környezeti feltételek híján soha nem pótolható veszteség éri a szervezetet.

A 3-4 évesek autonómia igénye sokszor készteti a gyermek bántalmazására a szülőket, nevelőket, felnőtteket. A szókincs ezt megelőzően pár hónap alatt ötszörösére-tízszeresére nő. Ezzel szoros összefüggésben kb. 3 éves korban jelentkezik az első miért-korszak. A 3 éves kor az önállósodás első radikális törekvéseinek és az én érvényesítése törekvéseinek a korszaka is. Az én elkülönül a környezetétől, most már első számú első személyben kezd el önmagáról beszélni, környezetével egyezkedik, próbálkozik, utánoz, önálló akarata van. Rendkívül erős az igény arra, hogy törődjenek vele, de önálló is akar lenni. E korszakban a túlzott gondoskodás, ingerszegény környezet és a túlzott önállóság/túlingereltség egyaránt a személyiség visszafordíthatatlan és később nem pótolható károsodásához vezet. Az ingerszegény környezetben a felnőttkori önállótlanlás, visszahúzódnás, féltékenység a következmény. Az ilyen körülmények között nevelt gyerekből lesz a szolgalelkű, csak függőségben élni képes felnőttek egy része. Túlingereltség esetén a gyerek mindenkinél mindent jobban tud, fegyelmetlen, nincs tekintettel senkire, öntelt, alkalmatlanná válik normális társadalmi érintkezésre. Ugyancsak önértékelési zavarhoz vezet a megszegényítés mint nevelési módszer. Serdülőkori következményei a visszahúzódnás és a bátortalanság, felnőttkorban pedig beilleszkedési problémákhoz vezethet.

A serdülő, mint lázadó kerül gyakran összeütközésbe szüleivel, nevelőivel és a felnőttekkel. Az érés-tanulás ezen periódusára esik a szexuális jellegek érése. Ez a 11-15 éves kor közötti idegi-, hormonális-, testi-, mentális változásokkal függ össze. Ezek az igen gyors változások labilissá teszik az érzelmi életet, ezért nő a környezeti hatásokra való ingerlékenység, túlzott érzékenység. E hatások alapvetően befolyásolják a személyiség további formálódását. A serdülőkor a második önállósodás kora, a maga konfliktusaival, amelyeket a környezet sokszor nehezen visel el és nem ért meg.

Az abúzus tényleges következményeit számos körülmény befolyásolja, alakítja, így a gyermek kora, az abúzus ideje, tartóssága, a visszaélés súlyossága, a gyermek értelmi és érzelmi állapota, fejlettsége, az áldozat neme, a család, a környezet reakciói, a gyermek és az elkövető közötti kapcsolat stb. Azt azonban ki kell emelnünk, hogy a felnőttkori pszichiátriai betegségek kialakulásában és kezelésében nehézségeiben, valamint a kriminalizálódás folyamatában jelentős szerepe van a gyermekkorban átélt bántalmazásoknak.

9. A családot segítő intézmények (Hegedűs Judit)

Láthattuk, hogy vannak olyan családok, amelyek nem tudják ellátni alapvető funkciójukat, a benne élő gyermekek fejlődését többféle szempontból is veszélyeztethetik. Napjaink gyermekvédelmi szemlélete abból indul ki, hogy nem kivenni kell a gyermeket a családból, hanem biztosítani kell számukra a szakszerű segítségnyújtás lehetőségeit. A gyermekvédelmi rendszerből három olyan intézményt mutatunk be részletesebben, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak a családok ellátásában.

9.1. Egészségügyi szolgáltatók

Az egészségügyi szolgáltatókhoz két nagy csoport tartozik: a védőnői szolgálat és a gyermek-, háziorvosi hálózat. A következőkben a családdal végzett tevékenységüket mutatjuk be.

A védőnői hálózat feladata, hogy a gyermek fejlődését veszélyeztető tényező észlelésekor a háziorvos, illetve a gyermekjóléti szolgálat haladéktalan értesítése mellett a veszélyeztetett gyermeket és családját fokozott gondozásba vegye; valamint a családgondozás keretében a gondozott családban előforduló egészségügyi, mentális és környezeti veszélyeztetettség megelőzze, felismerése érdekében segítséget nyújtson a helyes életvitelhez, a harmonikus, szerető családi környezet kialakításához. A védőnő köteles a gyermekjóléti szolgálatot és a háziorvost értesíteni, illetve hatósági eljárást kezdeményezni a gyermek bántalmazása, súlyos elhanyagolása, a gyermek önmaga által előidézett súlyos veszélyeztető magatartása vagy egyéb súlyos veszélyeztető ok fennállása esetén. A védőnők szerepe a jelzőrendszerben rendkívül meghatározó, hiszen fő feladatuk a várandós anyák és 0-18 éves korú gyerekek figyelemmel kísérése, a családok egészségének megőrzése, a betegségek megelőzése, tanácsadás, életvezetési segítségnyújtás részben mentálhigiénés, kisebb mértékben szociális tájékoztatás. Elsősorban preventív feladatokat lát el, hiszen ő az, aki a gyermek legfiatalabb korától első jelzőrendszerként működik. Fontos a gyors helyzetfelismerés, a szakmai tudásához mérten időben történő jelzés, a súlyosabb esetek kialakulása érdekében.

A háziorvosi és gyermekorvosi hálózat feladataik között szerepel az ifjúság – egészségügyi gondozása, a kiskorúak harmonikus testi és lelki fejlődésének elősegítése. Az egészségügyi alapellátás és szakellátás területén működő egészségügyi szolgáltatók feladataik ellátása során kiemelt figyelmet fordítanak a gyermekek egészségét veszélyeztető tényezők megelőzésére, felismerésére és megszüntetésére. Ebből következik, hogy a gyermekorvos a gyerek születésétől fogva egészen 18 éves koráig figyelemmel tudja kísérni a gyerek fizikai és pszichés fejlődését. Ha olyan problémát észlel, ami a gyermekvédelem hatáskörébe tartozik, törvényi kötelezettsége írásban jelezni a gyermekjóléti szolgálat felé.

9. 2. Személyes gondoskodást nyújtó szolgáltatók

A személyes gondoskodást nyújtó szolgáltatók közül ki kell emelni a családsegítő szolgáltatót, valamint a gyermekjóléti szolgáltatót. Gyakran e két tevékenység szorosan összefügg, ami szervezeti formában is tükröződik: a Gyermekjóléti Szolgálatok a Családsegítő Szolgálatokkal közösen, ugyanabban a szervezeti egységben működnek. Akár egységben, akár külön intézményként vannak jelen a gyermekvédelemben, szakmai együttműködésük alapvető feltétel a családok segítésében.

A családsegítés célja a családok szociális és mentálhigiénés helyzetének figyelemmel kísérése, a családban jelentkező működési zavarok és problémák megszüntetése érdekében végzett szociális, életvezetési, mentálhigiénés tanácsadás és családgondozás. A családgondozó preventív tevékenységet folytat annak érdekében, hogy elősegítse a gyermek

testi, lelki egészségének fejlődését, családban történő nevelésének elősegítését és a veszélyeztetettségének megelőzése érdekében tevékenykedjen. Fontos szerepet tölt be a szociális problémák miatt veszélyeztetett családok megsegítésében, az önkéntesen segítséget kérő családokat tájékoztatják és segítik például munkahelykeresésben, adósságkezelő programban való részvételben, rendkívüli segély igénylésében stb.). Ezzel a szolgáltatással a nehéz élethelyzetben lévő családokon tudnak segíteni, ezáltal a gyermek elkerülheti, hogy veszélyeztetetté váljon. Összességében a *Családsegítő Szolgálat* tevékenységét négy csoportra lehet osztani:

- a *megelőző tevékenységek* körében figyelemmel kíséri a lakosság szociális és mentálhigiénés helyzetét, feltárja a nagyszámban előforduló, az egyén és a család életében jelentkező krízis okait és jelzi azokat az illetékes hatóság felé
- *veszélyeztetettséget és krízishelyzetet észlelő és jelző rendszert* működtet, ennek keretében elősegíti – különösen – az egészségügyi szolgáltatók, a Gyermekjóléti Szolgálat, a gondozási központ, valamint a társadalmi szervezetek, egyházak és magánszemélyek részvételét a megelőzésben
- *tájékoztat a szociális, a családtámogatási és a társadalombiztosítási ellátások formáiról*, az ellátáshoz való hozzájutás módjáról; szociális, életvezetési és mentálhigiénés tanácsadást nyújt segíti a rászorulókat a szociális, gyermekjóléti, gyermekvédelmi ügyek vitelében.
- *család gondozással* elősegíti a családban jelentkező krízis, illetve konfliktus megoldását

A gyermekjóléti szolgáltatás alapvető prevenciós feladata az észlelő-és jelzőrendszer működésének biztosítása, mely lehetővé teszi mindazoknak a szakembereknek az együttműködését, akik bárhol, bármilyen formában kapcsolatba kerülnek a gyermekkel. A jelzőrendszer működtetésén kívül, az esettanulmányok, és a gyermekvédelmi tanácskozások megszervezése és lebonyolítása a feladata.

Amennyiben a család a gyermeki jogok érvényesítését, a szociális gondoskodást nem tudja megvalósítani, szülői kötelességének nem tud eleget tenni, és a gyermekjóléti és családsegítő szolgáltatás is sikertelen volt, a gyermeket védelembe kell helyezni. A gyermekről való gondoskodásnak több formája ismeretes:

- a veszélyeztetett gyermekeket óvó intézkedések
- intézményes elhelyezés
- szülői felügyeleti jog korlátozása, illetve megszüntetése
- ideiglenes intézeti elhelyezésből, végleges
- örökbeadhatóság, örökbefogadás

A gyermeket védő – és óvó intézkedések lehetőségeinek ismerete azért jelentős a szülők szempontjából, mert ennek birtokában tudnak a szülők olykor különböző jelzéseket tenni a segítőszolgálatok felé.

9. 3. Családok átmeneti otthona

Az otthontalanná vált szülő kérelmére a családok átmeneti otthonában együttesen helyezhető el a gyermek és szülője. Az 1997. évi 31. törvény 51. paragrafusa (gyermekvédelmi törvény) meghatározta, hogy mely az az eset, amikor a családok átmeneti otthona nyitva áll a szülők

előtt: ha az elhelyezés hiányában lakhatásuk nem lenne biztosított és a gyermeket emiatt el kellene választani a szülőjétől.

A családok átmeneti otthonában biztosítani kell, hogy a szülő és a gyermek együttesen együtt maradjon, és mindkettőjüket ellássák, valamint hogy a szülő segítséget kapjon gyermeke teljes körű ellátásához, gondozásához, neveléséhez, és közre kell működni a család otthontalanságának megszüntetésében, helyzetének rendezésében.

A családok átmeneti otthona legalább tizenkettő, de legfeljebb negyven felnőtt és gyermek együttes ellátását biztosítja. A családok átmeneti otthona működtethető telephelyenként legfeljebb tizenkét férőhelyes lakásban vagy családi házban. A telephelyek összférőhelyszáma nem haladhatja meg a székhely szerinti intézmény összes férőhelyeinek kétszeresét.

Ahhoz, hogy pedagógusként felismerjük a problémákat, fontos kapcsolatot tartani a családdal. A következő fejezetben a család és az iskola közötti együttműködésről fogunk írni.

10. Család és iskola (Bodonyi Edit)

A család az elsődleges szocializációs tér a tanuló számára. Ma a családok szuverén joga a gyermek értékeinek, világnézetének, kulturális mintáinak kialakítása. Az iskola nem felelős már diákja teljes élettevékenységéért, a család a törvényben deklarált első számú nevelési tényező. Az iskola, melynek megrendelője az állam, kliense a család, mégsem válhat csak szolgáltató intézménnyé, oktatási szintté, az éppen aktuális társadalmi-gazdasági viszonyok konzerválásának eszközévé (Teleki, 2001). Az iskola nagyon fontos nevelői, prevenciós, szocializációs szerepet tölthet be, ha jól végzi a dolgát.

Ha a család nem tudja maradéktalanul ellátni gondozó-nevelő tevékenységét, az iskolára hárul egyfajta korrigáló, kiegészítő, ellenőrző szerep. Ugyanakkor a társadalom káros hatásai, a fiatalok közösségi életében tapasztalható negatív tendenciák a családok számára is problémát jelentenek. A család és az iskola is egyaránt túlterheltnak érzi magát, gyakran egymástól várják a gondok megoldását. A társadalom pedig rész megoldásokkal kísérletezik (iskolapszichológus, drogkoordinátor, nevelési tanácsadók, családsegítők stb.) (A témával foglalkozik Az iskolák belső világa kötet is.)

Sajnos a szaporodó nevelési gondok nagyrészt éppen a két alapvető nevelési szintér elbizonytalanodására, szétzilálódására vezethetők vissza, ami a modern társadalmak funkcionális differenciálódása és a normatív szférák pluralizálódása folytán következett be.

Vagyis ma már egyértelmű, hogy egyre nagyobb szükség van a két legfontosabb nevelési tényező, a család és az iskola szövetségére a problémák enyhítése, feldolgozása, megoldása érdekében, hiszen együttműködésük alapja végső soron a közös érdek – a gyermek eredményes nevelése.

10. 1. A szülők jogai és kötelességei

Mielőtt a család és az iskola együttműködéséről szólnánk, fontos kiindulni abból a törvényi szabályozásból (közoktatási törvény), amely a szülők és az iskola közötti kapcsolatot szabályozza. A közoktatási törvény bevezetője már kimondja, hogy a gyermekek mindenk felett álló jogait kell mindenkor szem előtt tartani. A gyermeki jogokról már korábban volt szó, mi itt a szülő szemszögéből nézzük meg azokat a kötelességeket, melyek teljesítése alapvető feladata a szülőknek.

Az iskolába történő beiratkozással egy olyan jogviszony jön létre, melynek alanyai az oktatási intézmény és a diák. A diák azonban kiskorú, így érdekeit törvényes képviselője gyakorolja. A törvényes képviselő többnyire a szülők, ritkán pedig a gyám. Valójában tehát a szülő nem alanya az iskola és a tanuló között létrejött tanulói jogviszonynak (mely jogviszonyból mindkét félre nézve jogok és kötelezettségek keletkeznek), mégis a szülő szoros kapcsolatban van az iskolával az oda járó gyermeke révén.

A szülő köteles gondoskodni arról, hogy gyermeke a tankötelezettségének eleget tegyen. Ez a kötelezettség ma a gyermek hat éves korától (amennyiben már ekkor alkalmas az iskolára), annak a tanév végéig tart, amikor a diák betölti a tizennyolcadik életévét. Ha a kiskorú gyermek nem tesz eleget tankötelezettségének, a szülővel szemben járhat el a helyi önkormányzat jegyzője, akinek az iskola köteles a mulasztást, a kimaradást jelezni. Valójában azonban a társadalomnak többnyire olyan rétege marad ki az iskolából, amelyikkel szemben semmi hatást nem gyakorolhatunk a bírság kiszabásával, hiszen nincs lefoglalható vagyonuk, sem megfelelő jövedelmük. A szabálysértési bírság kiszabásánál sokkal hathatósabb módszer az iskolalátogatási támogatás, melynek kifizetéséhez évente szükséges igazolni, hogy a gyermek jár az iskolába. Az iskolába már beiratott gyermek tekintetében a tanuló személyiségének fejlesztésében, képességeinek kibontakoztatásában a tanintézet köteles a szülővel és a szülők közösségével együttműködni.

A szülői kötelességek között érdemes hangsúlyozni azt a gondolatot, miszerint gondoskodnia kell gyermeke testi, értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez szükséges feltételekről. E jogszabályi mondat nagyon szép, a megvalósítás kikényszerítése azonban nehéz, a kötelezettségek be nem tartása ritkán von maga után valamilyen szankciót. A szülő ezt a kötelezettségét gyermeke iskolába járatásával, tanulmányai figyelemmel kísérésével, a szükséges eszközök beszerzésével, előteremtésével, a gyermek közösségbe történő beilleszkedés elősegítésével, gyermeke jogainak megvédésével teheti meg. A tanítás ugyan ingyenes, azonban a szülőt terheli a taneszközök beszerzése, mely sokszor igen magas költségekkel jár. A védelem csupán annyi a szülő vonatkozásában, hogy év közben további költségekkel járó eszközök beszerzésére nem kötelezhető, továbbá a szülőket terhelő anyagi kötelezettségeknél az iskolai szülői szervezetek korlátokat állíthatnak. A szülőt védi továbbá az a rendelkezés is, miszerint az előző tanév végéig tájékoztatni kell a következő tanév eszközvásárlási kötelezettségeiről, költségeiről, valamint arról, hogy az iskola milyen segítséget tud a vásárláshoz adni.

Érzékelhető, hogy a szülői jogok jelentősen bővültek a rendszerváltással. Ha megnézzük, hogy a közoktatási törvény mely jogokat ad, illetve kötelezettségeket ír elő a szülőknek, azt látjuk, hogy a jogok többségben vannak a kötelezettségnél. A szülői jogok közül érdemes néhányat kiemelni.

A szülőt megilleti a nevelési, illetőleg nevelési-oktatási intézmény szabad megválasztásának joga: ennek alapján gyermeke adottságainak, képességeinek, érdeklődésének, saját vallási, illetve világnézeti meggyőződésének, nemzeti vagy etnikai hovatartozásának megfelelően választhat óvodát, iskolát, kollégiumot. A szülő gyermekét beírathatja állami vagy önkormányzati iskolába, de választhat számára egyéb fenntartási nevelési-oktatási intézményt is, sőt még ahhoz is joga van a szülőnek, hogy iskolát alapítson, vagy annak alapításában részt vegyen. Attól az évtől kezdve, amelyben a gyermek 14. életévét eléri – ha a gyermek nem cselekvőképtelen – a szülő az iskolaválasztás jogát gyermekével közösen gyakorolhatja.

Miután a szülő kiválasztotta az általa legjobbnak ítélt iskolát gyermeke számára, további joga van arra, hogy az iskola és kollégium pedagógiai programjáról és tevékenységéről, az intézmény Szervezeti és Működési Szabályzatáról tájékoztatást és ismereteket kapjon, illetve, hogy megismerje a házirendet, sőt a házirend egy példányát a szülő részére a gyermek beiratkozásakor át kell adni. Ez utóbbi rendelkezés csak a jogszabályban szabályozott, általában nem tartják be, pedig igen fontos lenne, hogy a szülő és a gyermek pontos ismereteket szerezzen arról a rendről, melynek betartását tőle elvárják.

Igényelheti a szülő, hogy gyermeke a 10. évfolyam végéig napközi, illetve tanulószobai ellátásban részesüljön. Ahhoz is joga van a szülőnek, hogy az állami, illetve önkormányzati nevelési-oktatási intézményben a hit- és vallásoktatást lehetővé tegyék, hiszen a szülő gyermeke gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jogát érettségének megfelelően irányíthatja. Mindebbe az iskola nem szólhat bele.

Az iskola köteles a szülőnek a gyermeke fejlődéséről, magaviseletéről, tanulmányi előmeneteléről rendszeresen részletes és érdemi tájékoztatást, a gyermek neveléséhez tanácsokat adni. A tájékoztatás lehet szóbeli, illetve írásbeli.

Kezdeményezési joga is van a szülőnek. Ez azt jelenti, hogy akár írásban, akár szóban az iskola vezetőjének, a nevelőtestületnek, az iskolaszéknek javaslatot tehet. E javaslatra jogosult a választ 15 napon belül, iskolaszéknek tett javaslat esetén pedig a legközelebbi ülésen az érdemi választ megkapni. Kezdeményezheti a szülő nem kötelező foglalkozás megszervezését, illetve az intézmény által meghatározott feltételek mellett kérheti, hogy gyermeke a nem kötelező foglalkozásokat igénybe vehesse.

A helyes természetesen az, ha a szülő gyermeke „kezét elengedi, és nem bábáskodik felette” még az iskolában is. Mégis előfordulhat olyan kivételes eset, mikor jó, ha a gyermek

mellett ott van valamelyik szülője. Ezt figyelembe véve a jogszabály lehetővé teszi, hogy a nevelési-oktatási intézmény vezetője vagy a pedagógus hozzájárulásával a szülő részt vegyen a foglalkozásokon. Emellett létezik az ún. nyílt nap, mikor a szülők részt vehetnek egy vagy több foglalkozáson.

Az iskolai pedagógiai programnak tartalmaznia kell többek között a szülők, a gyermek, a pedagógusok együttműködésének formáit, továbbfejlesztésének lehetőségeit. Ezzel a következő fejezetben részletesebben fogunk még foglalkozni.

Az Oktatási Minisztérium keretein belül működik az oktatási jogok miniszteri biztosa, akihez a szülő, a diák, az iskola és a pedagógus egyaránt fordulhat kérdéseivel, észrevételeivel, javaslataival, minden oktatást érintő ügygel. A szülő előtt ma már eléggé ismert a miniszteri biztos működése, s gyakran fordulnak is hozzá. Azonban fontos kiemelni, hogy a miniszteri biztos nem döntést hozó, nem is jogorvoslati fórum, véleményét és javaslatát mégis a szakmának figyelembe kell vennie. Az oktatási jogok miniszteri biztosának elérhetősége: <http://www.oktbiztos.hu/>

10. 2. Milyen is az együttműködésük?

A Pedagógus Etikai Kódex a szülők és a tanárok kapcsolatát olyan szövetséggé kívánja tenni, amelyben az egyenrangúság a legfontosabb követelmény. Ez csak egyetlen területen, a pedagógiai kompetencia területén lehet aszimmetrikus, itt a szaktudása alapján a nevelő vezető szerepe érvényesül (Hoffmann, 1996). Különben minden olyan szemlélet, amely a szülőket másodrendű tényezőnek tekinti, akadályozza és nem segíti elő a szükséges együttműködést. Fontos, hogy a jó kapcsolat és együttműködés kialakulásában az iskoláé legyen a vezető szerep, elsősorban az iskola legyen a kezdeményező.

Leginkább a család és az iskola értékazonosulása hoz létre kommunikációt, ha ez fennáll, kialakulhat kapcsolat is, amely akkor működik jól, ha a család szociális törekvése hasonló az iskoláéhoz. Ha adódnak konfliktusok, akkor azok inkább az igazságérzet, a presztízs, a szakmai kompetencia szempontjából fogalmazódnak meg (Buda, 2003).

A család és a pedagógusok találkozásai részben szervezettek, másrészt rugalmasan alkalmazkodnak a felek igényeihez – a kölcsönös tájékoztatást és a felmerülő problémák együttes megoldását szolgálják. (A témával Az iskolák belső világa kötet is foglalkozik.)

Az iskola és a család *együttműködésének* a következő *szervezeti formái* alakultak ki:

- *A szülői értekezlet:* a kapcsolat hagyományos formája, évente 2-3 alkalommal osztályszinten, ritkábban, iskolai szinten szervezik. Osztályszinten az egyes osztályok konkrét oktatási, nevelési problémáit érintő kérdésekre kerül sor. Fontos, hogy valóban olyan kérdések vetődjenek fel itt, amelyek érdeklí az összes szülőt. Ne csak az osztály magatartásáról, tanulmányi helyzetéről kapjanak tájékoztatást, hanem átfogó életkorszerű nevelési – oktatási kérdésekre és az éppen aktuális, a szülőket foglalkoztató problémák megvitatására is adjon lehetőséget a szülői értekezlet. Létezik olyan példa, hogy a tanulókat is meghívják, így az érdekeltségük is változik, és megismerhetik a szülők a gyermekük osztálytársait. Jó szervezés esetén a pedagógus mozgósíthatja a szülőket a közös feladatok megoldására. A szülői értekezlet hatékonyságának fő feltétele a jó felkészülés a pedagógusok, főleg az osztályfőnökök részéről. A szülők érdeklődése fokozódhat a *jól megszervezett* szülői értekezlet iránt.
- *Az iskolai fogadóóra:* az egyes tanulókkal kapcsolatos valós oktatási, nevelési kérdések megbeszélésének színtere. Itt helyes, ha a tanár nem csak a tanulmányi

eredményeiről, hanem például a gyerek közösségben elfoglalt helyéről, szerepéről tájékoztatja a szülőket.

- *A családlátogatás:* főbb céljai a szülők megismerése, érzelmi megerősítése a szülői szerepben, érdeklődésük felkeltése az iskolai ügyek iránt, használható nevelési javaslatokkal segíteni a szülőket. A nyolcvanas évek végén központi rendelkezés született a családlátogatás kötelezőségének megszüntetéséről. Jelenleg csak szükség esetén, előzetes időpont megbeszélése után lehetséges, probléma esetén az osztályfőnök a gyermekvédelmi felelőssel együtt látogatja a családot. A felmérések szerint a szülők gyermekük életkorának előrehaladásával kevésbé igénylik a családlátogatást. A családlátogatásnál hangsúlyozni kell a nevelői diszkréció fontosságát.
- *Az iskolaszék:* 1995 tavaszán már az iskolák 97%-ában működik aktívan az iskolaszék, ma már azonban nem kötelező. Célja a közoktatás demokratizálása. Az iskolaszék tagjai: az iskolafenntartó, a szülők, a pedagógusok és a diákok. Fontos, hogy a tagok egyenlő arányban vegyenek részt, egyenlő jogokkal. A szülőknek jó, hogy belelátanak az iskola problémáiba, de eleinte bizonyos tevékenységek idegenek voltak tőlük. A diákok csak bizonyos életkor felett vehetnek részt.

A családdal való találkozás szülői értekezlet, fogadóóra vagy a gyermek otthonában tett látogatás formájában nagyon fontos. A szülők közlései és megfigyelései nyomán a gyerek viselkedéséből nagyon sok rejtett összefüggés válik megismerhetővé. Rendszerint feltűnik a család kórtana is, vagy családdinamikai hibák is. A családdal kapcsolatos nagyon fontos körülmény, hogy a szülőktől szerzett információkra a pedagógus általában nem hivatkozhat (Buda, 2003, 136. p.).

Mint már említettük, a család és az iskola sokszorosan egymásra utalt, ezért sokkal szorosabbnak és rugalmasabbnak kellene lenni az együttműködésnek, még ha ez az iskola hagyományos rendszerének változását igényelné is. Az iskola szervezeti viszonyait átláthatóbbá kellene tenni a szülők számára, és a gyerekekkel kapcsolatos problémák megoldására közös feladatok lehetnek megfogalmazhatók, közös szervezésben megoldhatók. Sajnos ma ezek a kérdések többnyire az alternatív képzésben, vagy a korrekatív nevelés terén öltönek valamilyen szervezeti formát (Buda, 2003).

Az együttműködés alapvető feltétele, hogy a szülőnek bíznia kell a pedagógusban, el kell fogadnia, hogy a tanár szándékai szerint biztosan a legjobbat akarja a diáknak. Kettőjük „harcába” nem szabad minduntalan beavatkozni. Nem szabad a szülőnek a gyermek minden apró gondjával az iskolába beszaladni, a pedagógust állandóan „zaklatni”. Egy szülő csak akkor avatkozzon be a diák – tanár kapcsolatba, ha valóban szükséges. Az sem szerencsés, ha a tanár – diák kapcsolatban a pedagógus fordul minden gondjával a szülőhöz. Itt felmerül az a kérdés, hogy mennyire megfelelő az írásbeli figyelmeztetés, az intó, a rovó osztogatása? Mit is tesz itt az iskola? – a fenyítés jogát és kényszerét átadja a szülőnek. Tegyen a szülő igazságot abban, aminek tanúja sem volt, amely történetet nem is ismeri. A szülő pedig visszaírhatja a tanárnak, hogy a gyermek otthon milyen rosszaságot követett el, kéri, hogy fegyelmezze meg ezért a szülő. Nem szabad itt elfeledkezni arról, hogy az iskola és a szülő fegyelmezési jogköre, fegyelmezési lehetőségei eltérnek egymástól. Az iskolai problémákat a tanárnak és a tanulónak, az otthoni gondokat a gyermeknek és a szülőnek kell megoldania. A szülő és a tanár természetesen igénybe veheti egymás segítségét a gyermek fegyelmezése terén, azonban ennek sokkal jobb módszere egy rövidebb-hosszabb beszélgetés mint az írásbeli üzengetés.

10. 3. Osztályfőnök

A család és az iskola közötti érintkezésben *kulcsszereplő az osztályfőnök*. A nevelésben a szülőnek egyik legfontosabb szövetségese az iskolában, aki néhány éven át pedagógiailag összefogja mindazt, ami tanulmányai és társas kapcsolatai terén az osztályközösségekben gyermekével történik. (A témával Az iskolák belső világa kötet is foglalkozik.)

Az osztályfőnökség a pedagógus egyéniségének igazi próbatétele. Az osztályfőnöknek osztályzatok nélkül kell rendre nevelni, értékelni és biztatni a növendékeket, miközben ők és osztályközösségük hónapról hónapra változik. Ebben a sokváltozós és dinamikus környezetben kell helytállnia. Miként ő nem tud számokkal értékelni, úgy őt sem tudják. Tevékenységének hatása mérhetetlen, amely a társadalom hatásainak tükrében egyre bonyolultabbá válik, majdnem hogy lehetetlenné téve az arra való felkészülést (Both, 2001).

Az osztályfőnöki feladatkör igen komplex és sokrétű tevékenység, erről tanúskodnak az *osztályfőnöki szerepegyüttes* fő elemei, melyek a következők (Zrinszky, 2002. 168. o.):

- alaposan megismerni az osztály minden egyes tanulóját, családi helyzetével egyetemben;
- folyamatosan tájékozódni sikereikről, kudarcaikról, terveikről, problémáikról, s ezek megoldásában segíteni őket;
- kiemelten törődni a hátrányos helyzetű tanulókkal;
- előmozdítani az osztály csoportkohézióját, ehhez időnként elkészíteni az osztály szociogramját, meghatározni azokat a feladatokat, melyek az egyes tanulók szociometriai státusából adódnak;
- közreműködni a tanulók bizonyos típusú konfliktusainak rendezésében;
- szorgalmazni, segíteni osztályrendezvények, kirándulások, közös szabadidős foglalkozások szervezését;
- az osztállyal, esetenként a szülőkkel közösen fejlesztési feladatokat kitűzni;
- ugyancsak közösen időközönként értékelni a tervek teljesülését;
- szoros kapcsolatot kiépíteni a szülőkkel;
- koordinálni az osztályban tanító többi tanár nevelőtevékenységét, bizonyos fókig felügyelni a tanulók tanulmányi előrehaladását;
- iskolai szinten képviselni az osztályt;
- osztályszinten segíteni a diákönkormányzati aktivitást, ügyelni a diákjogok érvényesülésére;
- a szükségleteknek megfelelően és gyakorlatiasan orientálni a tanulókat, kiváltképp életvezetési, továbbtanulási és pályaválasztási témákban;
- az orientálást igénylő és számos egyéb témában a tanrendbe iktatott osztályfőnöki órákat tartani;
- ellátni az előírt és a felmerülő adminisztratív feladatokat.

A pedagógusok, gyerekek, szülők, a család igénylik az osztályfőnökség intézményét. Például a serdülők szülei azért tartják fontosnak az osztályfőnöki munkát, mert amikor éppen kezd leválni a serdülő a családról, a szülő szemében esetleg felértékelődhet az osztályfőnök, mint olyan szakember, aki akkor is nyomon követi a serdülő fejlődésének alakulását, amikor ő – életkori sajátosságainak megfelelően – nagymértékben lazítani próbál a családi kötelékein.

Az osztályfőnök biztosíthatja a helyes kommunikációt az iskola és család különböző szereplői között. Közvetítenie kell a szülők és az iskola, a gyerekek és a tanárok, a diákok egymás közötti és a gyerekek és a családok közötti konfliktusokban. Sokszor az

osztályfőnökkel meg lehet beszélni azt a problémát, amit se a szüleikkel, se a többi tanárral nem tudnának megtenni a gyerekek.

Az iskola feladataival, funkcióival szoros összefüggésben állnak *a pedagógus szerepei, a szerepvállalás határai*. Kívánatos volna, ha az osztályfőnök törődne a tanulók iskolán kívüli magatartásával is. Nagy kérdés, hogy ha tanításon túli szerepeket is vállal a pedagógus, ez mire terjedjen ki? Felelőssé tehető-e mindenért? Számon kérhető-e rajta a diákok körében tapasztalható egészségtelen életmód és életvezetés valamennyi problémája? Ezek mind olyan kérdések, melyek megválaszolása nem egyszerű feladat, de mindenféleképpen érdemes elgondolkodni ezeken.

Az osztályfőnök egyik legfontosabb feladata, hogy az a rá bízott gyermekek neveléséhez hatékonyan hozzájáruljon, ennek érdekében többféle *módszert* is alkalmazhat, melyek a következők:

- *Vizsgálati módszerek*: szociometriai vizsgálat és egyéb felmérések készítése az osztályban.
- *Élményközpontú módszerek*: szituációs játékok, önismereti játékok, gyakorlati helyzetek megoldása, tanulók élményeinek megbeszélése.
- *Verbális módszerek (kognitív munka)*: szépirodalmi művek, filmek megbeszélése, újságcikkek gyűjtése és megbeszélése, írott és tárgyi dokumentumok gyűjtése, az ifjúsági kultúra jelenségeinek megbeszélése.
- *A katedra átengedése*: külső szakemberek, más tanárok meghívása, tanulók által tartott kiselőadások.

Az osztályfőnök szavatolja a nevelés szempontjainak jelenlétét az iskolai tevékenységben. Viszont az osztályfőnök nem vállalhatja egyedül a nevelőmunka „mindenesének” szerepét. A tanárkollégáknak ebben szintén részt kell venniük.

A következő fejezetben olyan módszereket mutatunk be, melyek segítségével jóval árnyaltabb képet kaphatunk diákjainkról és családjaikról.

11. A család megismerésének módszerei (Hegedűs Judit)

Sokszor azt gondoljuk, hogy ismerjük családunkat, egy-egy családi ünnep, egy régen látott rokon megjelenése azonban rádöbbsenhet minket arra, hogy az ismertnek hitt családban vannak olyan személyek, akiket sose láttunk, akikről sose beszéltek szüleink. Ha megkérdeznénk néhány embert arról, hogy mi a neve a nagyszülőjének, dédszüelőjének, előfordul, hogy azzal szembesülünk, vannak közöttük olyanok, akik nem tudják nagyszüleik pontos nevét, pedig saját identitásunk alakulásában a család meghatározó szerepet játszik. A következőkben olyan módszerekkel fogunk foglalkozni, amelyek a család megismerésében segítséget nyújthatnak.

11. 1. Családtörténeti kutatások²

Családtörténeti kutatásoknak több iránya is van: vannak azok, akik egy híres család történetét kívánják feltárni, míg mások saját családjuk történetére voltak kíváncsiak. Bár tudjuk, hogy csábító dolog lenne híres családokról írni, maradjunk mi mégis saját családtörténeti kutatásunknál. Nagyon gyakran szoktuk azt mondani, hogy az embereknek két nagy csoportja van: az egyik nagy csoport kitartóan kutatja családját, származásukat, míg a másik felét kifejezetten nem érdekli, pedig őseink élete hihetetlen érdekességekkel van tele, olyan történésekkel, melyek segítségével megérthetjük családunkat. Gyakran a családtörténeti kutatásokat azonosítjuk a „családfakutatásokkal”, azonban a családfa csak a végeredmény rajzi megjelenítése, a családtörténet olyan történeteket tartalmaz, melyeket a felmenőkről meg lehet tudni. Olyan kérdésekre kaphatunk választ, hogy vajon hol éltek, hogyan éltek, volt-e közöttük kiválóság, akire büszkék lehetnek, vagy ki volt a család „szégyene”, mi volt a foglalkozásuk, mit ettek, hogyan öltözködtek, milyen betegségben szenvedtek, miben haltak meg, szegények voltak-e, vagy gazdagok stb.

Gyakran felmerül a kérdés bennünk, hogy hogyan is kellene elkezdni saját családunk kutatását. A következőkben néhány tanácsot adunk erre vonatkozólag:

1. A rokonok által ismert tények összegyűjtésével kezdjük el a kutatást. Kérdezzék meg az idős családtagjaikat, ismerőseiket családjukról.
2. Össze kell állítani a család élő tagjainak listáját, adatokkal (születési, házassági és halálozási dátumok) addig, amíg a rokonság segítségével eljutott.
3. Nézzék meg, hogy hátha a családi kincsek között megtalál olyan iratanyagokat, mint például anyakönyvi kivonat, végrendelet, particédula, családi Biblia, amelybe rendszerint a fontos családi eseményeket vezették be.
4. És akkor kezdjük neki a családfa készítésének.

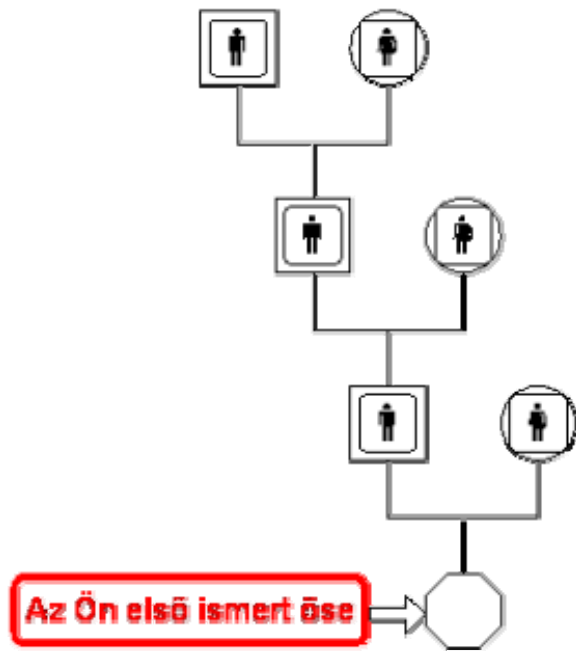
A családfának, vagy más néven a genogramnak számos típusa van, olyanokat emeltünk ki, melyek elkészítését otthon is meg lehet próbálni. Egyenesági kutatásról egy adott családra vonatkozóan akkor beszélünk, amikor a legkorábbi felmenőtől kezdődően kutatjuk fel a további generációkat és egy adott családon haladva keressük meg az édesapát és édesanyát, majd így tovább. Ha például tudjuk, akkor abból indulunk ki, hogy ki az apa, ő a kiindulási pont, és a kutatás során az apa ágán haladva kideríthető, hogy kik az ő szülei, nagyszülei, dédszülei stb.

² A fejezet az alábbi honlapok felhasználásával készült:

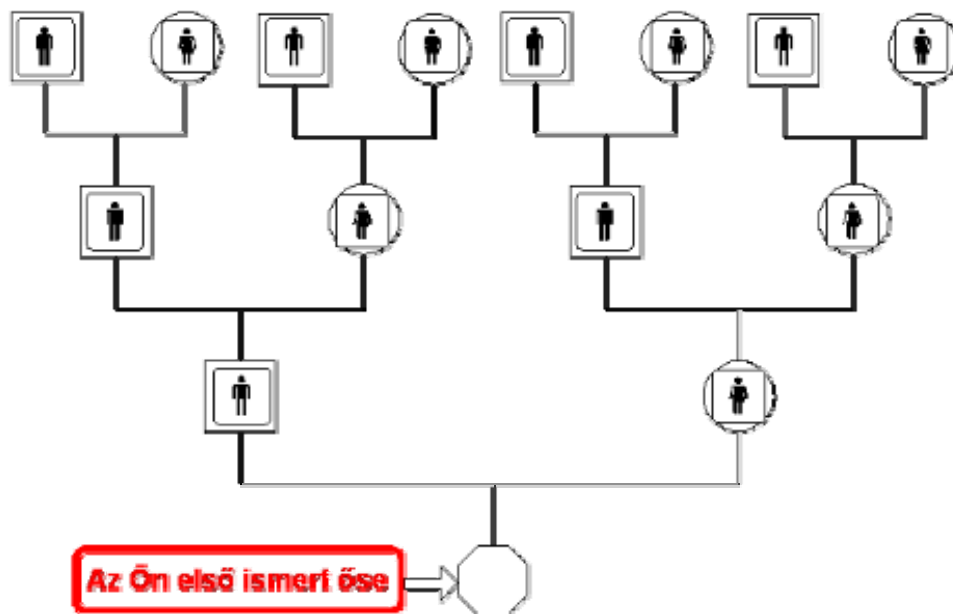
<http://www.bardossy.hu/csaladfa.htm>

<http://members.chello.hu/zacher.andras/>

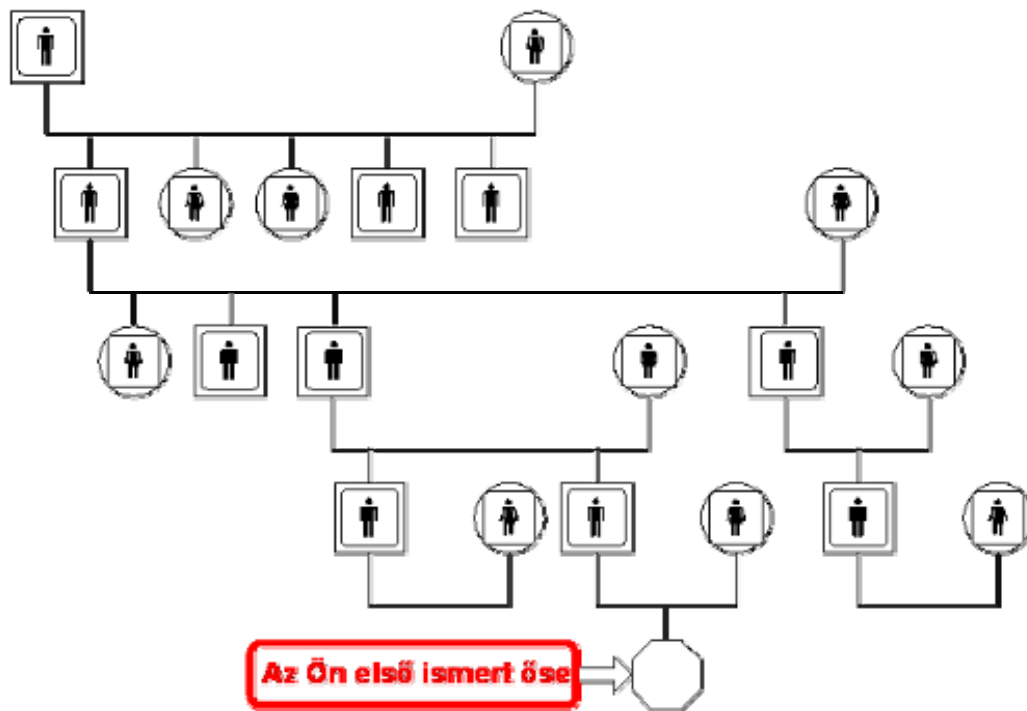
<http://www.genealogia.hu/>

Egyenesági kutatás valamennyi családra vonatkozóan akkor végzünk, amikor a legkorábbi ismert felmenőtől kezdődően kutatjuk fel a további generációkat kiterjesztve valamennyi ágra, azaz például nemcsak az apa, hanem az anya őseit is felkutatjuk. A kapott eredményeket a következőképpen ábrázolhatjuk:

Történhet teljes populációkutatás is, ilyenkor egy adott család valamennyi ágát és oldalágát megpróbáljuk feltárni, azaz azokat a családtagokat gyűjtjük össze, akik egy közös őstől származnak. Ebben az esetben viszonylag bonyolult családfát kaphatunk:

A családfa, a genogram elkészítése során feltárhatjuk nemzedékek - más szóval generációk - egymás közötti kapcsolatát, megismerhetjük személyes jelenünk előzményeit, őseink kilétét, tevékenységét; a család koalícióit, történetileg jelentős eseményeit, családi mítoszokat és szabályokat (Berg, 1991). A családtörténeti kutatások során felmerült történetek segíthetnek abban, hogy a család jelen helyzetét, problémáit a családtörténet és az aktuális szociális helyzet kapcsolatában is értelmezze, ugyanakkor családi minták tudatos feltárásában is segíthet.

A családtörténeti kutatások során számos legendát és történetet hallhatunk, melyek igen sokféle formát ölthetnek (Byng – Hall, 1995). Vannak a családi regék vagy mesék, amelyek rendszerint vicces történetek, gyakran a fantáziálás hatja át a történeteket. A fabulák vagy címlap-sztorik igazságnak álcázott kitalált epizódok. A családi titkok mögött általában egy rejtett koalíció húzódik meg a titkot elmondó és a titkot tartó között, a családtagok szinte közösséget vállalnak a titok megőrzésében. A családi legendák már jobban kiszínezett, gyakran fordulatokkal teli történetek, esetleg tanmesék, melyeket generációról generációra igyekeznek átörökíteni. Ezzel szemben a felidézett események állnak leginkább közel a „valósághoz”, a család tagjai próbálnak a részletekhez ragaszkodva elmondani egy-egy családi eseményt.

11. 2. Szerepjáték

A család megismerésének egyik módszereként szolgálhat a szerepjáték. Ebben az esetben azt az utasítást adjuk, hogy játsszanak el egy családi jelenetet. Természetesen fontos kiemelni, hogy ezek a szerepjátékok elkerülhetetlenül a részt vevők saját történetévé alakulnak át, a „szereplők” beleviszik szerepeikbe a saját szubjektív elképzeléseiket, így lesznek torzítások, de abban mindenféleképpen segítséget nyújthat, hogy megismerjük a diákok által megtestesített családi mintákat. A szerepjátékban részt nem vevők feladata a megfigyelés lesz, melynek során értékes visszajelzéseket lehet adni a szerepjátékban megjelenített családról. Fontos, hogy a szerepjátékos család minden tagja ismertesse, hogy ki volt ő a családban, és

ezután megfogalmaz egy olyan dolgot, amiben tudott azonosulni, illetve egy olyat, amiben nem az általa játszott családtaggal.

11. 3. Szoborépítés – az élőszobor

A családról való gondolkodás feltárását célzó módszer lehet a szoborépítés: arra kérjük a résztvevőket, hogy szobor formájában mutassanak be egy családot. A testtartás, az elhelyezkedés adhat információt a családon belüli kapcsolatokról, arról, hogy a családon belüli attitűdök és viszonyok miként alakulnak. Ez az „ábrázolás” egy statikus és néma reprezentációja a családstruktúrának. Fontos, hogy illusztráljuk a családi rendszer változásának hatásait, azaz például lehetőséget adunk valakinek, hogy az élőszobron változtasson, és a változtatás hatását megpróbáljuk feltárni.

11. 4. A kitalált család

Néhány csoporttag kitalál egy családot, valaki más a csoportból mint újságíró interjút készít a családtagokkal, hogy információt gyűjtsön róluk. A „családtagok” által elmondottak alapján kiválóan lehet elemezni például a családdal kapcsolatos nézeteket (munkamegosztás, szerepek a családban stb.)

11. 5. Családszerkezet rajzokon

A családrajzok mindig egy pillanatot ábrázolnak, nagyon fontos, hogy amikor családrajzot nézünk, akkor tudatában legyünk, hogy éppen abban az adott helyzetben így látja a rajz készítője saját családját. Lehet konkrét utasítás formájában arra kérni a csoporttagokat, hogy olyan rajzot készítsenek, melyen mindenki csinál valamit. A rajzok kiválóan informálnak többek között a családon belüli tevékenységekről.

Ezen módszerek kipróbálása során a gyerekek indirekt módon nyilatkoznak családjukról, olyan élményeket oszthatnak meg velünk, melyeket kevesebb valószínűséggel mondanának el szóban. Azonban nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy ezen módszerek alkalmazása nem pótolhatják a diákokkal, szülőkkel való személyes beszélgetéseket.

12. A családi életre való nevelés (Vizelyi Ágnes)

„A családi életre való alkalmasság azt jelenti, hogy a fiatal felnőtt képes a számára megfelelő pár megtalálására, vele szoros kapcsolat kialakítására, családalapításra és a gyermekek harmonikus felnevelésére. A családi életre való alkalmasságnak igen fontos összetevője az autonóm, felnőtt életre való képesség – ezen belül az érzelmi igénybevehetőség, a problémamegoldás, konfliktuskezelés, és stresszfeldolgozás képessége. Ezek a tényezők pedig tágabb problémakörhöz vezetnek az önismeret és a személyiségfejlődés-fejlesztés tárgykörébe.” (Gorell, 1991, 28. p.) – ennek elérésében a családi nevelésnek kiemelkedő szerepe van. Tankönyvünk utolsó fejezetében a családi életre való nevelés fogalmát, céljait és feladatait tekintjük át.

12. 1. Mi a családi életre nevelés fogalma, célja, és feladata?

A személyiségfejlődés során a szülők és felnőttek részéről akaratlagos (tervezett) és akaratlan hatások érik a gyermeket. Az akaratlan nevelés a gyermek részéről a viselkedés módok utánczását váltja ki. A nevelés közvetlenül a születést követően megkezdődik, a táplálás, a gondozás, valamint a csecsemő megnyilvánulásaira adott szülői reakciókhoz való szoktatás által. A kezdettől fogva megnyilvánuló szeretetteljes odafordulás, valamint a gyermek önértékelésének és saját világának tiszteletben tartása minden sikeres nevelés előfeltétele. Ennek ellenére sok család „kultúrájában” a kényszer alkalmazása áll a „nevelés” előterében. Ma még nem létezik egy napjaink ideális követelményeinek mindenben megfelelő családi nevelési elmélet.

Akármely történeti korban és akármely társadalomban meg nem kerülhető feladata a felnőtt nemzedéknek, hogy a fiatalok családi nevelését elvégezze. A társadalmi elvárásoknak megfelelő nevelési célt mindig a jelenben, itt és most tűzzük ki, de nem érjük el, hiszen ahogy közeledünk hozzá, úgy távolodunk is tőle, mert mire elérnénk a célt – a gyors változások miatt – az már meg is változott. A családi életre nevelésnél lépést kell tartanunk a társadalomban végbe menő változásokkal. Ez a változások gyorsasága miatt nagyon nehéz feladat, hiszen a jelenben a jelen követelményeinek kell megfelelni a családi nevelésben pedig a későbbi családot alapítót kell felkészítenünk. A társadalmi változások idején a család is változik. A gyorsan változó világ új követelményeket, új normákat teremt. A családi életre nevelés fontos feladata, hogy megmutassa, kibontakoztassa a leendő család számára a várható tendenciákat, várható változásokat. Két egyforma család nincs. Minden családnak eltérő a múltja, a jelene, az életkörülményei, az életszínvonala és a kultúrája. A családok fejlődése is egyenetlen, de mindegyik családra jellemző a mozgás és változás.

A régi társadalmakban a családi életre nevelést maga a család oldotta meg. A különböző társadalmi rétegeknek meg volt a kialakult családképe, az emberi kapcsolatok meghatározott kereteken belül működtek, a család a családi hagyományoknak megfelelően élt. A társadalmi viszonyokhoz szorosan illeszkedő családi életmód lehetővé tette a gyermekek spontán nevelődését, a példa elsajátítását, az értékek követését. A szülők számára ezért nem okozott gondot az adott kornak megfelelő nevelés.

Napjainkra azonban ennek a feladatnak az ellátása gyökeresen megváltozott. A korszerű, új igényekhez igazodó családkép megvalósítása általában nagyon lassan, harcolva a meglévő hagyományokkal, a szülők nevelési szemléletének átalakításával megy végbe. A családok fejlődését csak az egész társadalom összehangolt tevékenysége képes felgyorsítani. Az emberek általában érzik a gyermekkor, a hagyományos család és a jelen idők követelményeihez nem teljesen alkalmazkodó családi élet ellentmondásait.

12. 2. A szülői hivatásra nevelés

Tapasztalatok igazolják, hogy nagyon kis haszonnal vesz részt a családi életre nevelésben az iskola, a társadalom. Ez nem is meglepő, hiszen nem egy általánosan összehangolt nevelési tevékenységről van szó, továbbá a családi nevelés értéke és hatékonysága nem pótolható a gyermekek életében. A család hatása a gyermek életét meghatározza, sőt egész életre befolyásolja. A gyermek növekedése szempontjából ezért nagyon fontos, hogy milyen családban, milyen légkörben nevelkedik. A családi életre nevelésben tehát igen nagy szerep hárul a családra, ezen belül a szülőkre. Fontos viszont annak a tisztázása, hogy a családi életre nevelésben mi a család, és mi a szülő szerepe.

A családi életre nevelés egyik legfontosabb feladata a szülői hivatásra való nevelés, előkészítés a leendő gyermekek gondozására. A szülői szerep tisztázása előtt azonban érdemes elgondolkodni azon, hogy ki a szülő, ki lehet szülő? Sajnálatos tény, de bárki: „Bárki lehet szülő, ebben senki nem akadályozhatja meg. A baj ott kezdődik, hogy két fogalom keveredik mindjárt az elején: a szexuális élmény és a szülői szerepkör. Sok szülőnek esze ágában sem volt szülővé válnia, csak úgy adódott. Egy ilyen fontos, felelősségteljes feladat, mint a szülőé, nem volna szabad, hogy a véletlenre épüljön.” (Komlói, 1990, 45. p.)

A családi életre nevelés nagy részt minden társadalomban a szülőkre épül, akiknek ehhez többnyire semmiféle képzettségük nincsen, nagyon kevés iskolában tanítják továbbá, hogy hogyan kell szülőnek lennie. A társadalmak úgy ítélik meg, hogy a szülőnek természetes adottsága van ahhoz, hogy jól ellássa szülői feladatait. A társadalomnak sokkal nagyobb szerepet kell vállalnia a szülők képzésében, hiszen kevés szülőnek van lehetősége arra, hogy tanulmányai során megtanulja, hogy gyermekeit különböző fejlődési periódusokban, különböző módon kell nevelni.

A szülői hivatás legfontosabb alapelemeit a következő pontokban tudjuk összefoglalni:

- érdeklődés
- Szeretet
- A gyerekekre fordított idő
- Következetesség
- Szabályok, normák betartása
- A két szülő összehangolt viselkedése

Tehát a családi életre nevelésen belül a szülővé, a modern szülővé nevelést kell megvalósítani. Azt a tudatot erősíteni a fiatalokban, hogy eljövendő gyermekeinek fejlődése, testi, lelki, szociális egészsége az Ő anyává, illetve apává való válásának eredményeként alapozódik meg, azaz Ő személyiségének a függvénye. Ezért fontos, hogy a fiatal szülők szeretettel várják, és éretten fogadják gyermekük érkezését. Nevelésüket pedig a gyermek iránti feltétel nélküli szeretet vezérelje, hiszen ez a legfontosabb amit egy gyermeknek – akármely életkorban – meg kell kapnia.

Nagyon sok gyermekneveléssel foglalkozó könyv hívja fel a szülők figyelmét arra, hogy a gyermekek érezzék ezt a szeretetet. Ők mindent ennek a megfelelésnek, ennek a szeretetnek az elérése érdekében tesznek. A szülőknek tudniuk kell tehát, hogy a szeretet, az igazi, őszinte érzelm a legfontosabb gyermeke nevelésében.

13. Összegzés

Kiegyensúlyozott, jól működő, egészséges társadalom csak egészséges, jól működő családokból épülhet fel. A társadalmi, gazdasági változások a családokat erősen érintik. Ez így volt a történelemben, s ezt így tapasztalhatjuk napjainkban is. Már a XX. sz. elejétől, illetve a múlt században történt gazdasági változások bekövetkeztétől beszélnek az emberek és írnak a kutatók a család valamilyen válságáról.

A családdal kapcsolatban emlegetett problémáknak egyik jelentős eleme az a körülmény, hogy amikor az anyáknak munkába kellett állniuk a család gazdasági, anyagi szükségleteinek kielégítése miatt, ez megváltoztatta a családok szervezeti életét, szerkezetét, ezáltal feladatai ellátásának körülményeit, színvonalát. Ma már sajnos azt is tapasztalunk, hogy napjaink családjainak jelentős hányada nem tudja betölteni azt az eredeti szerepét, amit a társadalom elvár. Világszerte ismert jelenség, hogy a hagyományos családok csak nehézségek árán képesek a felgyorsult gazdasági és társadalmi változásokhoz igazodni. Ez a krízisszerű állapot, úgy tűnik, mégsem jelenti a tradicionális családforma végső felbomlását, megszűnését, csupán az átalakulás szükségességét jelzi. Egyetlen más társadalmi-szociális struktúra nem lehet hiány nélkül alkalmas a tradicionális család feladatainak ellátására a gyermekek életében (elsődleges szocializációjában), a fiatalok gondozásában és nevelésében.

Az ember életében a család kiemelkedő szerepét talán Eric Berne szociálpszichológus „Sorskönyv”-ében fogalmazta meg, amikor arról ír, hogy már születésünkkel sorskönyvvel a fejünkben jövünk a világra, attól függően, hogy akarnak, vagy nem akarnak bennünket, hogy milyen nevet gondolnak ki számunkra, hogy milyen családba születünk, hogy mire tartanak bennünket, hogy kik, mik, milyen iskolázottságúak és milyen módon és módon élnek a szüleink. Sorsunk, szerinte, saját tudatunkban van megírva. A döntéseink nem mások, mint bizonyos viselkedésformák iránti gyermekkori elköteleződések, amelyek a jellemünket is kialakítják. Berne szerint sorskönyvünk átírása nehéz feladat.

Munkatankönyvünkben egy hosszú folyamatot jártunk végig, megnéztük a család történeti alakulását, a családdal kapcsolatos legfontosabb fogalmakat, kiemeltünk problémákat és nehézségeket, és folyamatosan azzal szembesültünk, nem mindegy, hogy milyen családban nevelkednek gyermekeink. Ezt talán egy ismeretlen szerző írása fejezi ki leginkább: „Család... sokféleképpen értelmezett fogalom; szentséges is, megtisztelt és olykor megvetett, cinikusan félrelegyintett. Állapota, jellege, szelleme mégis: sorsot formáló – de legalábbis meghatározó – mindnyájunk számára. E földi vándorúton ama bizonyos hamuban sült pogácsa: a család. Jó szava, szelleme, védőszentje a mesebeli hősnek. Aki enélkül indul: nagyobb veszedelmek közé kerül, sebezhetőbb minden tekintetben. Némelykor épp legutolsó menedék – a család. A család az, ahol zúzmarás időkben titkon ünnepelhető a titok: az együvé tartozás tudata.”

Fogalmak

Agapé: az önzéstől mentes viszonzás igénye nélküli szeretet: „szeretlek, mert szeretlek.”

Család: különmemű, legalább két generációhoz tartozó személyek csoportja, amely reprodukálja önmagát. A tagok egymáshoz való viszonya vérségi vagy házassági / együttélési kapcsolaton alapul. A család meghatározó szerepet tölt be a társadalom fenntartásában, a tapasztalatok, szerepek és normák közvetítésében, a nevelésben.

Család funkciói: a társadalmon belül ellátandó, folyamatosan változó feladatokra irányuló tevékenység, amely befolyásolja a családok tevékenységrendszerét, egész kultúráját, norma- és értékrendszerét.

A család támogató funkciói: tagjaikat egyedként kezelik, személyes érdeklődéssel fordulnak hozzájuk, nyelvükön szólnak, elvárásaik nyíltan közlik, teljesítményüket megértően minősítik, jutalmaznak és büntetnek, s roppant érzékenyek az egyének személyes szükségleteire (G. Caplan szerint).

Családi életciklus modell: hogy a család folyamatosan megújítja önmagát azért, mert olyan változások, fontos események történnek vele, melyek alakítják a családban lévő kapcsolatokat, érzelmi viszonyokat (Hill és Rodgers szerint)

Családi életre nevelés: egyik legfontosabb feladata a szülői hivatásra való nevelés, előkészítés a leendő gyermekek gondozására.

Családi életre való alkalmasság: a felnőtt képes a számára megfelelő pár megtalálására, vele szoros kapcsolat kialakítására, családalapításra és a gyermekek harmonikus felnevelésére.

Családi rendszer: olyan egység, amelynek jól felismerhető, egyedi sajátosságai, meghatározott működésmódja, szabályai vannak. A család nyílt, dinamikus rendszer, amelyben a környezet felé való nyitottság jelenik meg.

Családlátogatás: a szülővel való kapcsolattartás formája, melynek főbb céljai a szülők megismerése, érzelmi megerősítése a szülői szerepben, érdeklődésük felkeltése az iskolai ügyek iránt.

Családmag: nukleáris család: két generáció együttélése.

Családok átmeneti otthona: az otthontalanná vált szülő kérelmére a családok átmeneti otthonában együttesen helyezhető el a gyermek és szülője.

Családsegítés: célja a családok szociális és mentálhigiénés helyzetének figyelemmel kísérése, a családban jelentkező működési zavarok és problémák megszüntetése érdekében végzett szociális, életvezetési, mentálhigiénés tanácsadás és családgondozás.

Demográfiai utánpótlás: a magyarországi lakosság egyedszám változásának növekedése a születések számával.

Deviancia: a társadalmilag elfogadott magatartási és erkölcsi normák megsértése.

Diszfunkcionálisan működő család: a család nem látja el funkcióit

Egészségügyi szolgáltatók: a gyermekvédelmi jelzőrendszer tagjai, Az egészségügyi szolgáltatókhoz két nagy csoport tartozik ide: a védőnői szolgálat és a gyermek-, házi orvosi hálózat

Egzogám házasság: más társadalomból választható a házastárs.

Egyenesági családtörténeti kutatás: a legkorábbi ismert felmenőtől kezdődően kutatjuk fel a további generációkat kiterjesztve valamennyi ágra.

Egyszülős vagy töredékcsalád: egy szülőből és gyermek(ek)ből álló család. Az együlős családdá válás okai a válás, vagy a szülő halála, vagy a nők házasság nélküli gyermekvállalása.

Elsődleges szocializáció: e folyamat során a társas környezettel való interakcióban a gyermek elsajátítja az alapvető pszichológiai funkciókat, például a kognitív, verbális, szociális készségeket, illetve erkölcsi normákat. Ezeket a gyermek általában azonosulás útján megtanulja, internalizálja, ezáltal identitásának alapjává válik. Színtere rendszerint a család.

Endogám házasság: a házastárs ugyanabból a társadalmi rétegből való.

Erósz: a szerelem és a szexuális vágy istene a görög mitológiában. Rómában Cupidóként vagy Ámorként tisztelték. Gyökössy Endre a testi szerelem lelkibb oldalaként definiálta. Ez tartja frissen a sexust, hogy ne váljon unottá: „Szeretlek, mert ilyen vagy”.

Filia: az érzelemmel telített baráti, szociális szeretet: „Szeretlek, mert társam vagy.”

Genetikai anyag: a szüleinktől örökölt gének összessége, az abban kódolt, teljes genetikai információ mennyiség, amelyet felmenőinktől öröklünk. /Lásd: családfa/

Genogram: családfa, melynek segítségével feltárhatjuk nemzedékek – más szóval generációk – egymás közötti kapcsolatát.

Gyermekbántalmazás (abúzus): a gyermekkel való rossz bánásmód, amely magában foglalja a fizikai, és/vagy érzelmi rossz bánásmódot, a szexuális visszaélés, az elhanyagolás vagy hanyag bánásmód, a kereskedelmi vagy egyéni kizsákmányolás minden formáját.

Gyermeki jogok: 1989-ben New Yorkban jelent meg a „Gyermekek jogairól szóló egyezmény”, melyet Magyarország 1991-ben iktatott törvénybe. Ez a dokumentum foglalta össze azokat a jogokat, melyek minden gyermeket alapvetően megilletnek.

Gyermekkor- és családtörténet: a neveléstörténeti kutatásokon belül a 20. században kialakult kutatási irányzat, melynek legfőbb célja a különböző történeti korok családjának és a benne élő gyermekek nevelésének – oktatásának, a róluk alkotott vélemények, nézetek összefoglalása.

Hátrányos helyzetű gyermekek: az adott gyermek, illetve tanuló közösség átlagánál rosszabb családi és társadalmi környezetben, helyzetben él.

Hospitalizmus: Spitz által leírt fejlődési zavar, melynek lényege az, hogy az anya nélkül felnőtt gyerekek fejlődésükben elakadtak, súlyosan visszaestek. A személyreszóló gondoskodás, szeretetkapcsolat hiánya vezet oda, hogy a gyerekek elsivárosodhatnak, beszűkülhetnek érdeklődésükben, kapcsolataikban.

Iskolai fogadóóra: az egyes tanulókkal kapcsolatos valós oktatási, nevelési kérdések megbeszélésének színtere.

Iskolaszék: a közoktatási intézmény működésében érdekelt csoportok együttműködésének előmozdítására létrejött szervezet, amely a szülők, a nevelőtestület és az intézményfenntartó azonos számú képviselőiből áll. Meghatározott esetekben döntési, illetve egyetértési jogot gyakorol; véleményt nyilváníthat az intézmény működésével kapcsolatos valamennyi ügyben, továbbá javaslattétellel élhet minden lényeges kérdésben.

Játszma: Eric Berne szerint a játszmák pótlék jellegű, egyéni haszonért játszott, manőverjellegű viselkedések.

Kettős kötés: előfordulhat, hogy szándékaink ellenére mást közlünk a nem-verbális csatornán mint amit a verbálison tettünk, és a gyermek aszerint cselekszik, a nem-verbális közlést tartja igaznak.

Koevolúció: együttfejlődés, azaz a család tagjai kölcsönhatásokra épülve közösen fejlődnek a családon belül.

Koindividuáció: a családon belüli egyéni fejlődés

Lelki immunitás: az immunitás biológiai értelemben a fertőzésekkel szembeni ellenálló képességet jelenti. A lelki folyamatokban is ellenálló képességre kell szert tennünk személyiségünk egészséges fejlődéséhez. Ennek elsődleges formálódása a családban történik.

Maslow motivációs elmélete: Abraham Maslow szerint a motívumrendszerek hierarchikus elhelyezkedésűek: legalsó szinten áll a fiziológiai (1.), majd a biztonság iránti (2.), ezt követi a szociális (3.), negyedik helyen a megbecsülés iránti és legvégén az önmegvalósítás iránti igények. Szerinte a magasabb szintű motívumok akkor válnak érvényessé, ha az alacsonyabb szintek ki vannak elégítve. Mindezekben a családi környezet szerepe meghatározó.

Másodlagos szocializáció: e folyamat során az egyén elsajátítja a különböző helyzetekben és tevékenységeknél elvárt viselkedés szabályait, illetve kialakítja az alkalmazásukhoz szükséges kompetenciákat. A másodlagos szocializáció legfontosabb színhelyei: iskola, kortárs csoportok, média.

Matriarchális család: anyajogú család, melyben a családtagok fölötti hatalmat a legidősebb házas nő, vagy az anya gyakorolja.

Műanya-szituáció: Harlow által végzett kísérlet, melynek során kétféle műanyát szerkesztett: az egyiket szőrös anyagból, a másikat fémrácsból. A kutatás eredményeiből arra lehet tehát következtetni, hogy lényeges mozzanat a testközelség, a testi kapcsolat, amit a szőrzet jobban biztosít meleg „testfelületével”, mint a fém.

Nagycsalád: kettőnél több gyermeket nevelő család.

Normatív krízis: a családi élet fejlődésében megjelenő újabb feladatok.

Oktatási jogok miniszteri biztosa: az Oktatási Minisztérium keretein belül működik, a szülő, a diák, az iskola és a pedagógus egyaránt fordulhat hozzá kérdéseikkel, észrevételeikkel, javaslataikkal, minden oktatást érintő ügygel.

Osztályfőnök: az a pedagógus, aki az igazgató megbízása alapján, pedagógiai vezetőjeként alapvető szerepet játszik egy bizonyos számú tanuló, azaz egy oszt. iskolai életének szervezésében.

Paranormatív krízis: azok a krízisek, amelyek nem vártak, nem természetesek: például a válás, a különböző krónikus betegségek, a munkanélkülivé válás, a migráció, a természeti vagy társadalmi katasztrófák, a mobilitás, az egzisztenciális veszteség és a nagyobb pszichikus trauma.

Patria potestas: atyai hatalom, az ókori Rómában a családfő élet-halál ura volt, feltétlen hatalommal rendelkezett a család minden tagja felett, akár meg is ölhette gyermekeit.

Patriarchális család: apajogú család, ami azt jelenti, hogy a család legidősebb férfitagja rendelkezik a családdal, a vagyonnal, irányítja a családtagok munkavégzését, felügyeli őket.

Poliandrén család: az a család, amelyben egy nő több férfival házasodik.

Poligám család: az a család, ahol a házasságot egy férfi több nővel köti.

Pszichoszexuális fejlődés: a születéssel kezdődő pszichés / lelki-szellemi/ fejlődés egyik fő vonala, amely a párválasztási éres során, viselkedési készségeket alakít. Ezek a készségek teszik majd lehetővé az egyes ember számára, optimális esetben, a társadalom fajfenntartási-utódnevelési folyamataiba való harmonikus beilleszkedést.

Rejtett érzelmi elhanyagolás: Bowlby nevéhez fűződik. Ekkor a gyermek és környezete között emocionális félreértés tapasztalható. Az anyának van bizonyos elvárása a gyerek reakcióival szemben, a gyermek azonban ritkán felel meg egészen ennek, és emiatt az anya türelmetlen lesz, elégedetlen, a gyerek pedig daccal reagál, hiszen neki is vannak elvárásai. Egyikük sem kap megerősítést, mindketten csalódnak a másikban, ez a csalódás azonban nem tudatos.

Reprodukció: utódok létrehozása, gyermek/gyermekek születése a családban.

Személyes gondoskodást nyújtó szolgáltatás: a gyermekvédelmi alapellátáshoz tartozó szolgáltatás, melynek fő területei a családsegítés és a hátrányos és veszélyeztetett gyermekekkel való szolgáltatás. E feladatokat a Családsegítő és a Gyermekjóléti Szolgálat végzi el.

Szexus: testi szerelem. Az emberi szexualitás célja nemcsak a szaporodás, hanem az örömszerzés is. A szexualitás egymás teljesebb megismerését segíti elő: „Szeretlek, mert enyém vagy.”

Szocializáció: egész életen át tartó folyamat, melynek során az egyén bevezetődik egy adott társadalomba, miközben kialakítja személyes identitását.

Szociometria: a rokonszenvi választások feltárása csoportban. Kidolgozója: Jacob Levy Moreno

Szociogram: vizsgált társas mező vázlata, a társas mezőt alkotó kapcsolatok térképe (Lásd szociometria).

Szülői értekezlet: a szülő-iskola közötti kapcsolat hagyományos formája, évente 2-3 alkalommal osztályszinten, ritkábban iskolai szinten szervezik.

Teljes populációkutatás: a családtörténeti kutatás egyik típusa, ilyenkor egy adott család valamennyi ágát és oldalágát megpróbáljuk feltárni, azaz azokat a családtagokat gyűjtjük össze, akik egy közös őstől származnak.

Tenyérreflex/fogóreflex: Moro által megfogalmazott reflex: a csecsemő tenyerét megérintve a 4-5. hónapig az újszülött ujjával átfogja a megérintő tárgyat.

Többgenerációs nagycsalád: kettőnél több generáció együttélése.

Válás: a házasság jogilag történő megszüntetése. Szinte mindig hosszan elhúzódó folyamat, melyben két embernek belsőleg is el kell szabadulnia egymástól, hogy újra nyitottá váljanak önálló életük folytatására.

Veszélyeztetett gyermek: az a gyermek, akinek a testi, értelmi, érzelmi, erkölcsi fejlődését a családi környezetében valamilyen tevékenység, mulasztás vagy más körülmény, illetve helyzet zavarja, gátolja vagy megakadályozza.

Feladatok

1. feladat

Az alábbiakban lát egy képet, kérjük, hogy nézze meg ezt a képet, és válaszoljon a kérdésekre!

1. ábra: Pieter Bruegel: Gyermekjátékok

- A gyermekek sokféle tevékenységét festette meg a művész. Soroljon fel néhányat!
- A játékok felnőtt cselekvést utánoznak. Melyek a nők által végzett munkák, illetve a férfiak tevékenységét felidéző játékok? Mely játékokat játszanak ma is?

2. feladat

Gyűjtsön olyan műalkotásokat, melyek:

- örömet, szeretet, egymáshoz tartozást fejeznek ki!
- bánatot, szomorúságot, magányt ábrázolják!

3. feladat

Keressen az otthoni családi fotók között testvérkapcsolatot megmutató képeket! Beszélgessenek róla!

4. feladat

Keressen egy olyan családi fotót, mely a szülő-gyerek viszonyt ábrázolja! Mit fejez ki a kép Ön szerint? Találja meg ennek a párját valamely művészeti alkotásban!

5. feladat

Milyen az idős ember? Gyűjtsön olyan ábrázolásokat, melyek különböző tevékenység közben láttatják őket!

6. feladat

Gondolja át és fogalmazza meg, hogy melyek lehetnek azok a veszteségek, melyeket a különböző paranormatív krízisekben lévő családok megélhetnek. Vegyen figyelembe különböző szempontokat (például a szülők oldaláról, a gyermekek oldaláról, a család egésze oldaláról)! Keressen a különböző veszteségek orvoslására lehetőségeket! Mit gondol, melyik problémát tudná pedagógusként segíteni, hogyan tudna közbenjárni, milyen segítségeket lehetne kapni a különböző intézményektől?

7. feladat

Keressen olyan képeket, melyek Ön szerint jól szimbolizálják a különböző paranormatív krízisben lévő családokat! (A képek akár a természeti vagy a kreált környezetről szóló képek lehetnek, nem feltétlenül csak embereket ábrázoló képek.)

8. feladat

Ha a család támogató funkcióit nem működteti kellőképpen, akkor az iskola hogyan tudja kiegészíteni, pótolni ezeket?

9. feladat

Gondolja át egy gyermek útját születéstől családalapításig! A család fejlődésének különböző szakaszaiban milyen nehézségekkel kell megküzdenie a családnak és mikkel a gyermeknek? Ön hogyan tudna segíteni pedagógusként ennek a fiatalnak a felmerülő kérdésekben, problémákban?

10. feladat

Készítse el saját családjának családfáját!

11. feladat

Találjon ki egy családot, mutassa be a családon belüli szerepeket rajzok, élőszobor segítségével!

12. feladat

Készítsen interjút egy osztályfőnökkel a családdal való kapcsolattartás problémáiról!

13. feladat

Kérjük, hogy olvassa el az alábbi valódi ellenőrzői beírásokat! Miként vélekedik a szülő – pedagógus kapcsolat minőségéről? Mi a véleménye a tanár által beírtakról?

- a. „Az osztályfőnöki dicséretet még mindig nem íratta alá. Megintem.”
- b. „Gyermekek óra alatt orvul elfogyasztotta padtársa uzsonnáját.”
- c. „Fia a szünetben sztrájkot szervezett. Letörtük.”

14. feladat

Élőszoborként jelenítsék meg a következő eseményeket, érzelmeket, a csoport többi tagja, találja ki! Féltetek, szeretlek, elegendem van belőled, jó lenne, ha velem jönnél.

15. feladat

Miként értelmezi az alábbi szituációt? Szülő gyermekéhez, amikor az beleszól a felnőttek társalgásába: „TE ezt nem tudhatod, túl fiatal vagy hozzá. Majd ha nagy leszel, talán te is megérted.”

16. feladat

Rajzoljon fel egy lapra egy vonalat, amely élete eddigi alakulását ábrázolja, addig a pontig, ahol jelenleg van. Ez a vonal egy lágzörbéhez hasonlatos, amely élete alakulását jellemzi fordulópontjaival, magas és mélypontjaival egyaránt. Nem az objektivitáson van a hangsúly, hanem azon, hogy hogyan érzékeli eddigi fejlődését magánéletébe és hivatásába. A rajzolás után gondolja végig és válaszolja meg a következő kérdéseket:

- Mi az, ami feltűnik életrajzán?
- Milyen fordulópontjai voltak életének? Mi az, ami változott? Honnan hová?
- Melyek voltak a mérföldkövei, magas és mélypontjai életének?
- Melyek voltak azok a tényezők, amelyek segítettek és melyek voltak azok, amelyek gátoltak?
- Melyek voltak életének legfontosabb tapasztalata? (Az 5 legfontosabb) Mit tanultam ezekből?

17. feladat

Mit fejez ki az alábbi versrészlet?

Ingrid Sjöstrand: Mamának este nincs ideje

„Mamának este nincs ideje a gyerekekre,
és papa, ő is rosszul áll idővel,
és a nővérem,
neki aztán semmi ideje taknyos kölykökre.
A könyvtáros néninek nincs ideje beszélgetni velem,
mert annyian jönnek könyvért.
Csak a részeg, öreg bácsinak
a könyvtár előtt,
annak van ideje beszélgetni
a gyerekekkel.
Még jó, hogy a részeg, öreg bácsira
nincs ideje senkinek se.”

18. feladat

Az alábbiakban egy táblázatot lát, amely az elmúlt néhány év választási statisztikáit látja. Kérjük, elemezze a táblázatot! Mi lehet az oka a számarányok változásainak?

Évszám	Válások száma
1995	22317
1996	19882
1997	22213
1998	22655
1999	22417
2000	20892
2001	21026
2002	21833
2003	21283

19. feladat

Olvassa el az alábbi verset! A vers segítségével ismertesse a válás hatását a gyermekre!

Ranschburg Jenő: Mágia

Emlékszem rá, egyszer megvert apu,
mert rossz voltam. Sarokba állított.
Sírtam, s gyűlöltem őt nagyon,
mert közben ásított.
A könnyeimmel köröket rajzoltam fel a falra,
s titkos jelt a körökre,
ne verjen meg többé soha,
és tűnjön el örökre!
Most nincs velünk. Elment
nagyon sok napja már,
s az oviban utálom azt, akit
este az apja vár.
Anyu azt mondja, itthagyt,
de eljön majd, ha véget ér a per.
Csak én tudom, miattam nem jöhet,
hisz én tüntettem el!

Irodalom

- Bábosik István (2004): Neveléstudomány. Budapest, Osiris Kiadó, 616 p.
- Bagdy Emőke (1977): Családi szocializáció és személyiségzavarok. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 138. p.
- Barnes, G. G. (1991) Család, terápia, gondozás. Budapest, Animula, 152 p.
- Berne, E. (2000) Emberi játszmák. Budapest, Háttér kiadó, (Az 1984—es Gondolat Kiadónál megjelent könyv változatlan utánnomása)
- Bognár Gábor – Telkes József (1986): A válás lélektana. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 332 p.
- Boreczky Ágnes (2004): A szimbolikus család. Budapest, Gondolat, 148 p.
- Both Mária (2001): Igyekezünk hát jól gondolkodni.. In: Új Pedagógiai Szemle, 12. sz., 12-26 p.
- Buda Béla (2003): Az iskolai nevelés – a lélek védelmében. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 346 p.
- Busi Etelka (2004): Nevelési szintek I. A család, Apertus Közalapítvány, <http://edutech.elte.hu/multiped/> Letöltés ideje: 2006. május 3.
- Caplan, G. (1976) The Family as a Support System, in.: Caplan, G.- Killilea, M. : Support System and Mutual Help, Grune and Stratton, New York.
- Cole, M.- Cole, S. R. (1997) Fejlődéslélektan. Osiris, Budapest, 787 p.
- Dallos, R.- Procter, H. (2001): A családi folyamatok interakcionális szemlélete. In.: Biró Sándor - Komlósi Piroska (szerk.): Családterápiás olvasókönyv, Budapest, Animula, 7-52 p.
- Draper, R. – Gower, M. – Huffington, C. (2000): Családterápiás oktatókönyv. Családterápiás sorozat, Budapest, Animula, 136 p.
- Forward, S. (2000): Mérgező szülők. Budapest, Háttér Kiadó, 346 p.
- Füle Sándor (1984): A szülők és az iskola. Budapest, Tankönyvkiadó, 233 p.
- Gyökössi Endre (1984): Magunkról magunknak. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 344 p.
- György Júlia (1965): A nehezen nevelhető gyermek. Budapest, Medicina, 207 p.
- Hansen, C. (1981) Living with Normal Families. Family Process, 20.
- Herczog Mária és Kovács Zsuzsanna: A gyermekbántalmazás és elhanyagolás megelőzése, felismerése és kezelése. Módszertani ajánlás tervezet IV. háziorvosok, háziorvosok, védőnők, gyermekegészségügyi szakemberek részére <http://irm.gov.hu/csaladonbelul/?ri=505&ei=3> Letöltés ideje: 2006. július 2.
- Hoffmann Rózsa (1996., szerk.): Pedagógusetikai Kódex és kommentár, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 69 p.
- Jobbágyi Gábor – Heinerne Barzó Tímea (2001): Család Jog, Budapest, Novotni Kiadó,
- Lewis, C. S. (1995): A szeretet négy arca. Budapest, Harmat Kiadó,
- Komlósi Piroska (1997): A család támogató és károsító hatásai a családtagok lelki egészségére. In.: Gerevich József (szerk.): Közösségi mentálhigiéné, Budapest, Animula, 133 p.
- Komlósi Piroska (2000): Családterápiák. in.: Szőnyi Gábor - Füredi János (szerk.): A pszichoterápia tankönyve, Budapest, Medicina Könyvkiadó Rt.,
- Komlósi Piroska- Túry Ferenc (2003) Családterápiás képzés elméleti előadássorozat, Bethesda Kórház, 2003.04.11.
- Komlósi Sándor (szerk. 1998): Családi életre nevelés. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 255 p.
- Kósáné Ormai Vera (198): Beilleszkedési nehézségek és az iskola. Budapest, Tankönyvkiadó, 239 p.

- Kozma Tamás (1975): Hátrányos helyzet. Budapest, Tankönyvkiadó,
- Kozma Tamás (1999): Bevezetés a nevelésszociológiába. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 489 p.
- Mérei Ferenc - V. Binét Ágnes (1993): Gyermeklélektan. Budapest, Gondolat, 309 p.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (1999): Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Budapest, Osiris, 479 p.
- Pukánszky Béla (2001): A gyermekkor története. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 201 p.
- Ranschburg Jenő (1993): Szeretet, erkölcs, autonómia. Integra-Projekt Kft., 224 p.
- Schadt Mária (szerk., 2000): Családszociológia, szöveggyűjtemény. Pécs, Comenius, 272 p.
- Szretykó György (szerk., 2002) Globalizáció és család. A családszociológia új kihívásai. Pécs, Comenius, 158 p.
- Teleki Béla (2001): Kézikönyv a családról. Kecskemét, Korda Kiadó,
- Vajda Zsuzsanna (1994): Nevelés, pszichológia, kultúra. Budapest, Dinasztia Kiadó,
- Virágh György (szerk. 2005): Családi iszonyok. Budapest, KJK Kerszöv, 276 p.
- Zrinszky László (2002): Neveléstudomány. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 336 p.